

આજ લેખિકાનાં પ્તિજ્ઞ પુસ્તકો

- * ગુરુશરણને પગલે પગલે
- * ઊગતા ઊઠ (વાર્તામંત્રદ)

હવે પછી—

નવનકથાઓ

- * એંગ્લસ
- * સ્નાયીન
- * માકિ ત્સે તુમ

નવલકથાઓ

- * જમકુ-જમતી-યમુનાદેવી
- * પાકિસ્તાનમાં રેવતી

વિવેચન ગ્રંથ

વેસ્થા અને વિજ્ઞાન

અનુક્રમ

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧. બાળપણ	૧
૨. કૌલેજજીવન	૭
વેવિશાળ પાર્લિન ગમન હેગલનો શિષ્ય	
૩. પત્રકાર કાલે	૨૧
હાઇન સમાચારના તંત્રીપદનું રાષ્ટ્રનામું લગ્ન	
૪. પેરીસનું જીવન	૨૯
ફ્રેંચ-જર્મન વાર્ષિક અને પુત્રીજન્મ આદર્શવાદી સમાજવાદ અને સામ્યવાદનો અભ્યાસ ફેડરિક એંગલ્સ લેટે મૈત્રી મજદૂર આંદોલનમાં પ્રવેશ	
૫. બ્રસેલ્સમાં દેશવટો	૪૬
કમ્યુનિસ્ટ લીગની સ્થાપના કમ્યુનિસ્ટ જાહેરનામું 'ફિલસૂફીની ગરીબી' કાર્લ અને એનીની ગિરફતારી તથા મુક્તિ ફ્રેંચ સરકારનું આમંત્રણ અને માક્સનું પેરીસ ગમન	

૬. સન ૧૮૪૮ નો ક્રાંતિ-ઝુલાવો ૫૭
- જર્મન ક્રાંતિ અને નૂતન ક્ષોભન સમાચાર
કાર્લ માર્ક્સ અદાલતમાં
પ્રતિક્રાંતિ અને માર્ક્સ ફરી દરબાર
નાણાની બીડ અને લંડન ગમન
૭. લંડન-નિવાસ ૫૭
- અસલ ગરીબી અને નૂતન ક્ષોભન રીવ્યુ
પુત્રજન્મ અને તેનું મૃત્યુ
કમ્યુનિસ્ટ લીગમાં ભંગાણુ
૮. ડોલ્ફન કાવત્રાકેસ ૮૭
- બાગડો વચ્ચે માર્ક્સબાપા
માર્ક્સ અને કવિ ફ્રેડીઆય
જાહેર કાર્યમાં પત્નીનો સહકાર
૯. ગરીબી અને લેખન ૯૩
- માર્ક્સનો મંદવાડ
માર્ક્સ અને લિંડ
ક્રાંતિરતાનું મૃત્યુ
૧૦. માર્ક્સ અને તેના બાલમિત્રો ૧૦૫
- ‘મૂર’ અને સપ્તલ-જવાનની રમન
મોટા પુત્રનું મૃત્યુ
અમેરિકામાં આર્થિક કટોકટી અને માર્ક્સ નોકરી શોધે છે
એંગલ્સની મદદ
માર્ક્સ-એંગલ્સ વચ્ચે પડેલો ને ઊંચેલો અણબનાવ

૧૧. આંતરરાષ્ટ્રીય મજદૂર સંઘ

૧૧૯

સંઘની સ્થાપના અને માસ્ક
મહાન ગ્રંથ કેપીટલ યાને મૂડી
અધ્યાહમ લોકનને સંદેશે
પેરીસ કમ્યુન
'પહેલાં આંતરરાષ્ટ્રીય'નું વિસર્જન

૧૨. આખરી દિવસો

૧૩૦

દીકરીઓના લગ્ન અને પૌત્રો
ગોથા પ્રોગ્રામનું આલોચન
જેનીનું મૃત્યુ
'માસ્ક'નું મૃત્યુ
એંગલ્સ આખરી વિદાય આપે છે

૧ બાળપણ

અહીંથી દૂર દૂર યુરોપખંડમાં જર્મની નામનો દેશ છે. નકશામાં જોયો છે ને? બચુએ વણેલી વાંછીચૂંછી રોટલી યુરોપની વચ્ચોવચ્ચ મૂકી દઇએ તો કેવી લાગે? બરાબર એવો જ જર્મનીનો ઘાટ છે. એ દેશમાં હાઇનલેંડ નામનો પ્રાંત છે અને એ પ્રાંતનું પાટનગર છે ત્રીર.

આ ત્રીર શહેરમાં આજથી ૧૩૨ વરસ પહેલાં એક ચહુદી વકીલ વસતા હતા. તેમનું નામ હેત્રીક માકર્સ અને તેમની પત્નીનું નામ હતું હેત્રીએટ્ટા. બન્ને મોટમોટા રેખી કુળોના વંશજ હતા. રેખી એટલે કેાણ, ખબર છે? ચહુદીઓના વડા ધર્મશુરુ.

સાધારણ રીતે તો આવું કુટુંબ ચુસ્ત મરજાદી હોયું જોઇએ. પરંતુ હેત્રીક માકર્સ તેવા નહોતા. તેમને સનાતની ધર્મની સાંકડી રૂઢિઓ પસંદ નહોતી. ચહુદી બોડે નવા નવા વિચારોથી દૂર ભાગતા, એ વાત તેમને સતત ખટક્યા કરતી. તે પોતે તત્કાલીન સંસ્કાર અગવળોમાં અચૂક રસ લેતા.

તેમના અણગમાનું બીજું પણ એક કારણ હતું. ત્યાંના આગેવાન ચહુદીઓ ધીરધારનો ધધો કરી લેખા-

પેટે સેંકડો કિસાનોની જમીનો પચાવી પાડતા, ને વિધવાઓને રોવડાવતા. પરિણામે સર્વસાધારણ જર્મન જનતાને ચહુદીઓ પ્રત્યે ચીડ ચડે એ સ્વાભાવિક હતું. હવે, જે બિલાડીઓને લડાવી વાંદરો કેવી રીતે રાટલી ખાઈ ગયો, એ વાત તો તમે સાંભળી છે ને ? તેવી જ રીતે જર્મનીના રાજાએ ચહુદીઓ પર દમન ચલાવી જર્મન ક્રિશ્ચિયનો અને ચહુદીઓ વચ્ચે કૂટ પાડી. પ્રજાના જે વિભાગોને આપસમાં લડાવીને રાજાએ સમસ્ત જર્મન પ્રજા પર પોતાની પકડ મજબૂત બનાવી.

આ રાજદમનને પ્રતાપે, સાધારણ સંસ્કારગ્રેમી ચહુદીનું જીવન અશક્ય બની ગયું. એક ચહુદી કવિ સહેલાઈથી સન્માન મેળવી ન શકતો. ચહુદી શિક્ષકો અને વકીલો પણ હડપ્ત થવા લાગ્યા. સામાન્ય બહેર જીવનના દરવાજા તેમને માટે બંધ થયા.

અમુક જાતલાઈઓની ગેરવર્તણૂકને લીધે પ્રજામાં કોપ જાગે અને તેના તણુખા પોતાના કુટુંબને પણ દહાડે એ વાત હેત્રીક માકર્સને ગળે ન જતરી. આપણે ત્યાં જેમ જૂનવાણી પ્રથાઓથી કંટાળીને કેટલાંક લોકોએ ખાસો સમાજ અપનાવ્યો હતો, તેવી જ રીતે સન ૧૮૨૮માં માકર્સ કુટુંબે ક્રિશ્ચિયન પંથ સ્વીકાર્યો.

હેત્રીક અને હેત્રીએટ્ટા એકબીજાને ધાડું જ ચાહતા. તેમના ઠરેલ જીવનપદમાં પ્રેમજન પ્રવાહ એકધારે વહ્યા

કરતો. વકીલ પતિના વિદ્વાન મિત્રોની ચર્ચાઓમાં હેત્રી-એટ્ટા બહુ રસ ન લેતી, છતાં તેમની પરોણાગતમાં એ મશગૂલ રહેતી.

એવા સંસ્કારી કુટુંબમાં તા. પમી મે ૧૮૧૮ ને હિન્દ કાલ્ માકર્સનો જન્મ થયો.

કાલ્ને ત્રણ બહેનો હતી-સોફી, એમીલી અને લુઈઝા. એકનો એક ભાઈ, બહેનોને આંખની કીકી જેવો વહાલો લાગતો. કાલ્ને તેની મોટી બહેન સોફી પર તો ખાસ હેત હેતું.

સમસ્ત મા-બાપ ઘરનું વાતાવરણ કશુંઆકંઠાસથી મુક્ત રહે તેની કાળજી રાખતા. બાળકો દેખતાં તેમની વચ્ચે કદી ચટપાટપી ન થતી. આ સમયસ હવનની મીઠી અસર બાળકોના સ્વભાવ પર પડ્યા વિના રહી નહિ.

કાલ્ની બુદ્ધિનું તેજ જોઈને વકીલ સાહેબ કૃત્યા ન સમાતા. કોઈ વાર છાને ખૂણે તે પત્નીને કહેતા, 'કાલ્ મોટો થઈને માનવન્તતિને ઉપયોગી કામો કરે તો કેવું સાહે !'

‘એ તો કરશે જ ને ! આપણો કાલ્ તો બત્રીસ લક્ષણો છે. એ જે કામ હાથમાં લેશે, તેને પાર પાડ્યા વિના નહિ રહે.’ મગફર માતા ટહુકો કરતી.

પુત્રને જોઈ મા-બાપની છાતી ગજગજ ઉછળતી. પરંતુ ઘેર આવતા વિદ્વાન પરોણાઓ સામે બાળકોની આવડતનું

પ્રદર્શન કરવા જેટલો છીછરો પોરસ તેમનામાં ન હતો. તેથી 'જાળક કાર્લ'માં 'ખોટો ઘમંડ' પેસવા ન પામ્યો.

ઘર આંગણે લણવામાં અને રમવામાં બાર વરસો, આંખના પલ્લકારામાં વીલી ગયા. અને સન ૧૮૩૦ ના ઓક્ટોબર માસમાં કાર્લ ત્રીરની પાઠશાળામાં દાખલ થયો.

પાંચ વરસ પછીની વાત છે. અષ્ટેમ્બર માસ આવતો હતો. આજે, કાર્લનું મેટ્રીકનું પરિણામ બહાર પડવાનું હતું.

હેન્રીએદા ટેબલ પર નાસ્તો ગોઠવી રહી હતી. ત્યાં સોફી પોતાની બહેનપણી જેની વેસ્ટફાલન જોડે અંદર આવી.

‘બા, હું આજે જેનીને આપણે ત્યાં નાસ્તો કરવા માટે લઈ આવી છું.’ જેનીનો હાથ પકડીને અંદરના ઓરડા તરફ જતાં જતાં સોફી બોલી. ‘બહુ ચાલું થયું’, બેટા!’ હેન્રીએદાએ હસીને કહ્યું અને જેની તરફ જોઈ પૂછ્યું, ‘ઘરે બધા મજામાં છે ને?’

‘હા છ.’ કુદરતી રીતે જ જેનીનો દરેક હાવભાવ મોહક લાગતો.

‘કાર્લ હજી કેમ નહિ આવ્યો હોય?’ માતાએ ચિંતા કરી.

‘આવતો જ હશે. હજી તો માંડ પરિણામ બહાર પડ્યું હશે.’

એમ બોલતાં બોલતાં સોફી જેનીને પોતાના ખંડમાં લઈ આવી અને આંખો નચાવીને બોલી:

‘કાલ’ આવશે-પણ સિંહું બનીને કે શિયાળ ?’

જેનીના યુદ્ધમાં પર શરમના શેરડા પડ્યા. પણ તેની નીડર આંખો હમી ઊઠી, ‘ત્રિહસ્તો વળી.’ મોંગરાની કળી લેવી એક ત્રાંસી કરીને જેનીએ જવાળ આપ્યો.

ત્રીરની રૂપરાણી તરીકે પંકાતી જેની ફેાન વેસ્ટકાલન સોફીની બિગરમન હોસ્ટ હતી. સોફી અને જેની બંને કાલ કરતાં ચાર વરસે મોટા હતા. છતાં ય નાનપણથી જ આ ત્રિપુટી વચ્ચે કોઈ અગમ્ય મંત્રી બંધાઈ ગઈ હતી.

‘સાચું કહેલે જેની—’ સોફીએ કંપડાં બદલાવતાં બદલાવતાં પૂછ્યું, ‘ત્રીર ભરના નખીરાઓ તારી પાછળ ગાંડાતૂર થયા છે. તું પાણી માગે તો દૂધ હાજર કરવા તૈયાર છે....’

‘છિ: છિ:—મારે એ બધું નથી સાંભળવું.’ જેનીએ છલકો કર્યો.

‘વારુ, તો બીછ વાત કહે. અમારા કાલમાં તેં એવું શું ભેધ નાખ્યું છે કે તને એ નવાળજાદાઓ જોડે બોલવાની ય કુરસદ માળતી નથી ?’

‘જેની પોલાલી ધન્વન્તરિ.’ જેનીના મધુર અવાજમાં શરમ અને મગરૂરી અજળ રીતે સેગલેજ થઈ ગયાં. ‘કાલ’ને જંજાવાત જોડે બાથ બીડે તો એમાં પણ છત તો કાલની જ થવાની. સાચતું એને કામણ લાગ્યું છે. સત્યની શોધમાં એ કોઈને આડે આવવા દેશે નહિ.’

‘ઓહો !....’ સોફીએ વંડાલથી ટીખળ કયું.

‘આજે તારાથી હસાય એટલું હસી લેજો....’ લેનીની પાતળી લમ્મરો સંકોચાઈ ગઈ, ‘પણ મારી વાત જોડી પડે તો નામ બદલી આપીશ. એક દિવસ કાર્ત્ત જરૂર સત્ય શોધી લાવશે. જોજો તું. જોડા માનમરતબાની અંદર બદળદતા એ વેવલા નળીરાઓમાં કાર્ત્તના બૂટની વાધરી બાંધવા જેટલી ય લાયકાત નથી.’

લેનીનું ગંભીર મોં જોઈને સોફી બડબડાટ હસી પડી. એવામાં અંદરથી હેત્રીએટાનો અવાજ આવ્યો, ‘આવી ગયો દીકરા... છુવતો રહે !’

બન્ને બહેનપણીઓ ત્યાં પહોંચી ત્યારે કાર્ત્ત પિતાને પોતાનું પ્રમાણપત્ર બતાવી રહ્યો હતો.

તે સારે નંબરે પાસ થયો હતો. આપણી સંસ્કૃત ભાષા જેવી ત્યાંની ગ્રીક અને લેટીન ભાષાઓ કાર્ત્ત અત્યંત સહેલાઈથી શીખી જાય છે એમ તેના માતૃતરોનું કહેવું હતું. અને ભાષા કરતાં ય જ્યાં વિષય અધરો હોય, એવી વાત સમજતાં પણ તેને વાર લાગતી નહિ. જર્મન ભાષામાં તેણે લખેલા નિબંધ માટે મુબારકબાદી આપીને અધ્યાપકે કહ્યું હતું કે ‘કાર્ત્ત સ્વતંત્ર રીતે વિચારી શકે છે.’

‘લાવ, જોઈએ એ નિબંધ.’ કાર્ત્તના બાપુએ દિલના ગર્વને દાઢીમાં છુપાવતાં કહ્યું.

એ નિબંધનો વિષય હતો: ‘ભાવી કાર્ય વિશે યુવકના વિચારો.’ આ નિબંધમાં કાર્ત્તની ચૈત્રી હજી ઠસાએલી નહોતી પણ તેની વિચાર કરવાની અને તેને પચાવવાની

શક્તિ જરૂર દેખાઈ આવે છે. એક જગાએ તે કહે છે કે, 'જે કામને માટે માણસ પોતાને ચોગ્ય માનતો હોય એ કામ તેને મળશે જ એવું હંમેશાં બનતું નથી. કારણ કે માણસની પસંદગી પહેલાં તેના સંલેખો (આમાન્નિક સંબંધો) જ મોટે ભાગે તો તેના કામની દિશા નક્કી કરી નાખે છે.'

પણ એનો અર્થ એ નથી કે માણસે સંલેખોને આધીન થવું. પોતે ધારે તો આસપાસના સંલેખો બદલાવી શકે છે. અને એ સંલેખો કેવી રીતે બદલી શકાય, તેના નિયમો પણ એણે શોધી કાઢ્યા.

આમાસુ જેને તે પહેલાં ગંભીરી જતી વીજળીસમી આ વિચાર કાલની ભાવી વિચારસરણીની આગાહી આપે છે. અંધારામાં અથડાતી માનવજાતિનો માર્ગ ઉજાગતી તેની અમર દષ્ટિનું આ પહેલું કિરણ છે.

અને પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી જ વરતાય, તેમ બાળક કાલના આ નિર્ગંધમાં મહાન ફિલસૂફ કાલ માઉસની વિચારસરણીની અંખી થતી હતી.

૨ કૉલેજલવન

એ જ વરસે કાલ જોન યુનિવર્સિટીની કૉલેજમાં દાખલ થયો. તેના બાપુએ તેને વડીલાતનું ભલુવા મોકલ્યો હતો, પરંતુ કાલને કાયદા-પોલીસોમાં બહુ રસ નહોતો. તેને તો બહુવું હતું કે આ કાયદાઓ કેવી રીતે બંધાયે,

હુનિયામાં જે બની રહ્યું છે, તેની ખાછગાંડો ભેદ છે? એ ભેદનો ભરમ ફેાડીને તેને બધા અન્યાયો ફર કરવા હતા.

ખોનની કોલેજમાં એ માંડ એક વરસ ભણ્યો હતો, ત્યાં એના બાપુએ વિચાર બદલ્યો. એમણે કહ્યું કે કાર્ત્ત્ત બર્લિન જઈને ત્યાંની વિદ્યાથીઠમાં પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરશે.

તેઓ પોતે ચુસ્ત રાજભક્ત હતા. પોતાનો ફીકરો પ્રશીયાના પાટનગરમાં ભણે એમાં એ પોતાની મોટાઈ માનતા. પણ કાર્ત્ત્તને ઊભા ઊભા બર્લિન રવાના કરવાનું એક બીજું કારણ પણ હતું. તે કાર્ત્ત્ત અને જેનીનું વેવિશાળ. આ વરસે બન્ને બાલમિત્રોએ એકબીજાને પરગુવાના કોલ આપી દીધા હતા. ત્યારે કાર્ત્ત્તની ઉંમર હતી અઢાર વર્ષની અને જેનીની હતી બાવીસ.

કાર્ત્ત્તના બચકારદક્ષ પિતાને આ વેવિશાળની વાત જલ્દી ગળે ઊતરતી નહોતી. તેમને જેની ફ્રેન વેસ્ટફાલન બહુ જ ગમતી, પણ એમને ફીકરમાં વિશ્વાસ નહોતો. કાર્ત્ત્તમાં સત્યશોધકનું ઝનૂન ભેઈને તેમને લાગતું કે ફીકરને ભૂત વગગ્યું છે એ ઠરીને કામ નહિં બચવા દે અને જેની જેવી ઉમરાવભદીનો બચ બગાડશે. પોતાના ફીકરને કોઈ એમ કહે કે કાગડો દહીંચરું ઉપાડી ગયો પણ સાચવી ન શક્યો. એ તેમને પોસાય તેમ નહોતું.

અણુ-અમારે તેમણે ભેચું કે જેની પણ ફીકરાથી ઊતરે તેવી નથી. એનામાં પણ કશીક વિશેષતા છે. એ સાધારણ

ઠોકરી નથી, અને યન્ને એકબીજાને સુખી કરી શકશે, ત્યારે તેમણે પોતાની મંજૂરી આપી દીધી.

વળી, જેનીએ પોતાને ઘેર પૂછ્યા વિના જ વેવિશાળ કરી નાખ્યું, એ વાત પણ કાર્લના બાપુને ખૂંચતી હતી. જેનીના બાપુ એ દિવસોમાં ત્રીરની સરકારના સલાહકાર હતા. એના દાદા ફિલીપ વેસ્ટફાલન લશ્કરી વિદ્યાના પ્રખ્યાત નિષ્ણાત તરીકે યુરોપ ભરમાં પંકાતા. અંગ્રેજ સરકારે એમને પોતાની ફાજમાં નોકરીએ રાખવાના અનેક ફાંફાં મારી જોયા હતા. પણ જેનીના દાદાએ સાફ ના પાડી દીધી.

એમના જનરલની પત્નીને મળવા માટે એકવાર તેની નાની બહેન જર્મની ગાવી હતી. એ સ્કોટલેંડની ઉમરાવ-જાતી જેડે ફિલીપદાદા ગ્રેમમાં પડ્યા અને એની જેડે લગ્ન કરવા માટે તેમણે એક સ્કોટલેંડનો ખિતાબ સ્વીકાર્યો.

આમ, જેનીના કુટુંબમાં પ્રશીઆના બીજા ઉમરાવોની જેટલો મોટાઈનો મરજદ નહોતો. બીજા રજવાડી દરબારીઓ જેટલાં જેનીના બાપા રૂઢિચુસ્ત નહોતા ખુદ. પોતાની માતાનો દાખલો તેમની આંખસામે હતો. ઉમરાવ-જાતી સાધારણ કુટુંબમાં જાય તો નાક કપાઈ જાય, એવું તે ન માનતા. વળી એમને કાર્લ ઘણો જ ગમતો. એની વીક્ષણ બુદ્ધિ પર તેઓ આદરીન હતા. એમણે મનમાં કહ્યું કે દીકરીએ જમાઈ તો સારો ગોત્યો છે.

કાર્લને પણ આ ઘર પોતાના ઘર કરતાં ય વધારે ગમતું. નિશાળમાં કે પોતાને ઘેર જે સંસ્કારી છવન તેને

ન મળતું, એ તે ચાહી મેળવી શકતો. જેનીના બાપુને શેક્ષપીઅરની ઘણી કવિતાઓ મોકલે હતી. આપું કુટુંબ શેક્ષપીઅર પંથી હતું એમ કહીએ તો પણ ચાલે. જમ્યા પછી જ્યારે બધા હોમર કે શેક્ષપીઅર જેવા મહા-કવિઓની કવિતાઓ સાંભળવા મેસતા ત્યારે કાલં પણ ત્યાં હાજર હોય જ.

જીવનના આથમતા પહોરે, અનેક તડકી-છાંયડીઓ જોઈને કાલં જ્યારે થોડા દિવસો માટે ત્રીર ચાલ્યો હતો ત્યારે રોજ આવીને તે આ ઘરના દરથી દર્શન કરી જતો. એ કહેતો, ‘આ મંદિરમાં જ મારી પ્રેમમૂર્તિ ઊછરી હતી.’

જેર, જેનીના બાપુને તો જેની કાલં સાથે પરણે તેની સામે કશો વાંધો નહોતો. પણ જેનીનો ચોરમાન ભાઈ આડો આવ્યો. જેનીથી પંદર વરસે એ મોટો હતો અને જર્મનીનો એક પ્રધાન હતો. બંને ભાઈ-બહેન વચ્ચે કદી મેળ ન પાતો. ગરીબ કુટુંબ જોડે સગપણ બાંધવામાં પ્રધાનજીને નાનપ લાગી. પણ જેની મનનું ધાયું જ કરે તેવી હતી.

જેનીનો નાનો ભાઈ એડગર તેને ખૂબ ચાહતો. એ સ્વભાવે રળડુ હતો અને જીવાનીમાં જ પરદેશ ચાલ્યો ગયો. ટોઈ ટોઈ વાર ટપકી પડતો ત્યારે જેનીને મળ્યા વિના ન રહેતો. જેની અને કાલં જન્મે માટે એણે પોતાના દિલમાં કાયમી હુંદાણો ખૂણ્યા જાળવી રાખ્યો હતો. એણે સામ્ય-વાદી જાહેરનામા પર સહી સુઢાં કરી આપી. પણ સ્થાયી

બનીને એ કોઈ કામ કરે એવી આશા રાખવી નકામી હતી. ખેર.....

તેનીના ઘરમાં તેનો મોટો ભાઈ એકલો પડી ગયો અને આખરે એમ નકકી થયું કે જ્યાં સુધી કાર્લ કમાતો-કમાતો ન થાય ત્યાં સુધી લગ્ન મુલતવી રાખવું.

વેવિશાળ ઘણું લંબાવાનો સંભવ હોવાથી કાર્લના બાપુએ તેને બર્લિન મોકલવાની ઉતાવળ કરી. કાર્લને આ નિર્ણય પસંદ નહોતો. એને બર્લિનના ફાંલી રજવાડી વાતાવરણ પ્રત્યે સૂઝ હતી, પણ શું કરે ? નજીકે તે બર્લિન ગયો.

પરીક્ષા માટે ઠરાવેલા પાઠ્ય-પુસ્તકો જ વાંચવા બેઠાં, એમ કાર્લ કદી માનતો નહિ. એક પુસ્તક વાંચતા વાંચતા એના મનમાં અનેક સવાલો ઊભા થતા. એ સવાલોના જવાબો માગતો કાર્લ બીજા અનેક પુસ્તકો વાંચી નાખતો. પુસ્તકો દ્વારા એ તેના લેખકોની બેઠે મૂગી ચર્ચા ચલાવતો.

એને કાયદાની ફિલસૂફી બહુવી હતી. એણે બે કાયદા-પોથીઓનો જર્મન ભાષામાં તરબુમો પણ કરી નાખ્યો. આ વાંચન દરમિયાન તેણે પોતે વાંચેલા પુસ્તકોનો સાર લખી નાખવાની ટેવ પાડી. એ સાર સાથે એ પોતાની સ્વતંત્ર ટિપ્પ જનાવતો. લેખક સાથે સહમત ન હોય ત્યારે તે હાંસીયામાં, એની વિરુદ્ધ પોતાના મતો લખતો. અને પાછળથી સવિસ્તાર દલીલો વિચારતો.

ખાપુનો જવાબ વાંચીને કાર્લે મન કોથવાયું તે ખરું, પણ પિતાની ઇચ્છાને માન આપી તે જર્લિનમાં જ રહ્યો.

અને એકવાર નિર્ણય લીધા બાદ, કેઈ પણ પ્રકારની કામચોરી કરવી એ કાર્લના સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતું. એ તન અને મનથી જર્લિન વિદ્યાપીઠના વાતાવરણમાં પરોવાઈ ગયો.

તત્કાલીન સામાજિક ગળોનો પડથો જર્લિન વિદ્યાપીઠમાં પણ પડ્યો હતો. હેગલ નામના ફિલસૂફની ત્યાં આજુ દરકતી હતી. જીગીને ઊભા થતા મિલમાલિકોએ હેગલની વિચારસરણી વધાવી લીધી હતી. કારણ ? કારણ એ જ કે આ લોકોએ ઠીક ઠીક મૂડી જમાવી હોવા છતાં, સમાજમાં અને રાજદરબારમાં હજી સુધી જગીરદારોનો જ વગવસીલો ચાલતો હતો. આ કહેવાતા ખાનદાન નખીરાઓ મુક્તિસ ધની ગયા હતા, તેમાંથી ઘણાંઓના વાડીવજીર મૂડીદારોની પેટીએ ગીરવે મૂકાયા હતા. લેણદાર કરતાં દેવાદારની આબરૂ વધારે પંકાય એ લેણદારને ખટકયા વિના કેમ રહે ? હેગલ પૈસાદારોને સામાજિક સન્માનમાં પોતાનો ભાગ કબૂલ કરાવેલા હતા. તે માટે તત્કાલીન મૂડ્યો જાદલાવી શકાય એવી સર્વવ્યાપી વિચારસરણી તેમને ભેળતી હતી. એમને હેગલની ફિલસૂફી ગમી.

હેગલ કહેતો હતો કે જગત ક્ષણભંજુર છે. દાણે ફૂંચ્યા પડતાય છે. તેમાંની તમામ વસ્તુઓ જાદલાય.

છે. આપણે જે આ દાણે જોઈ રહ્યા છીએ તે તો બધી માયાન્તગ છે. તેને કાળમાં રાખનાર એક દેવી શક્તિ છે. અને એ શક્તિ છે - શાસ્ત્ર જ્યાલ (Idea). આ શક્તિ ધરતી પર રાજસત્તાનું રૂપ ધારણ કરે છે એટલે રાજ્યના કાયદામાં અંધશ્રદ્ધા રાખવી એ જ દરેક નાગરિકની સર્વોચ્ચ ફરજ છે.

દુનિયા આજે છે તેવી શરૂઆતથી જ નહોતી એ વાત મૂડીદારોને મીઠી મધ જેવી લાગી. આજનું જાગીરદારી વર્ચસ્વ બદલી મૂડીદારોનું વર્ચસ્વ સ્થાપવાના કોડ જાગ્યા. રાજદરબારમાં મનદાવતા કાયદાઓ ઘડાવી, દેવાદાર જાગીરદારો લેણુદાર મૂડીદારોને નવડાવી નાખતા, અને નવા ઉદ્યોગોના વિકાસમાં આડખીલીરૂપ બનતા. હવે એ સ્થિતિ બદલાવવાની આશા મૂડીદારોમાં જાગી. જાગીરદારોના જૂનવાણી વિચારો અને હેગલના વિચારો વચ્ચે અથડામણ થવા લાગી.

આ અથડામણનો મુખ્ય અફો હતો બર્લિન વિદ્યાપીઠ. કાર્લ પણ હેગલવાદી બની ગયો. પણ એ કોઈનો આંધળો ભક્ત બને તેવો નહોતો. હેગલની વાતમાંથી તેણે એક મુદ્દો સ્વીકાર્યો તે એ કે, જગત સતત બદલાયા કરે છે. દરેક વસ્તુ પરિવર્તનશીલ છે.

પણ તેણે એ વાત ન માની કે આ પરિવર્તનનું સંચાલન કરનાર દેવી શક્તિ-જ્યાલ (Idea) છે અને તેનું

મૂર્ત રૂપ રાજ્ય છે. તેણે ઉમેયું કે દુનિયાને ખટલાવનાર અને તેનું સંચાલન કરનાર સર્વવ્યાપારણ માણુચો જ છે.

કાલંની વિચાર દિશા જોઇને જર્મનીનો રાજા ભડક્યો. આજ સુધી તો હોગલ અને તેના શિષ્યો પર રાજાના ચાર હાથ હતા. જાગીરદારોની એકહથ્થુ સત્તા તેના તાજને ભારે પડે તેમ હતી. મૂડીદારો અને જાગીરદારો આપસમાં લડે, નખખા પડે અને બન્ને પોતપોતાના રક્ષણ માટે આપસુદ રાજાના દરબારમાં નાક ઘસતા આવે, એ તેને જોઈતું જ હતું. પણ આ વંટોળ ચાના કપમાં જિલો થઇ ચાના કપમાં જ સમાઈ જાય, તો જ તેની શેતરંજનો દાવ ખની શકે. વળી હોગલની રાજભક્તિ તેને ખૂણ આકર્ષક લાગી હતી.

પણ હોગલની પલટાતી દુનિયાની વાતો આમ જનતામાં ફેલાય તો રાજાની રમત કંધળી પડે તેમ હોવાથી નવી ફિલસૂફીની ચર્ચાઓ વિધાપીઠના એકાંત મંડપોમાં જ ચાલે એવી તેની ઇચ્છા હતી.

પણ હોગલના નવા શિષ્યોએ તેના કહેલા હુકમમાં માખી નાખી. કાલં અને તેના મિત્રો કેઈ કૃત્રિમ મર્યાદાઓ સ્વીકારવા તૈયાર નહોતા. તેઓ એમ માનવા તૈયાર નહોતા કે બચ્ચ આટલી જ હદ સુધી વિચારવું, તેથી આગળ નહિ.

રાજાએ હોગલના જૂના શિષ્યોને ટેકો આપ્યો. આ વ્યવહારિક વેવલાઓ કહેતા કે, હોગલે ચીલો પાડી આપ્યો

છે. હવે એ ચીલે ચીલે ચાલ્યા જવું, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે.

ત્યારે બબરમાન કાલ્ કાળ જવાળ આપતો:

‘હિરગિજ નહિ. તમને સાચો લાગે તે જ માર્ગ પકડો. દુનિયા શું કહેશે તેની પરવા ન કરો. સત્યને વફાદાર રહો. સત્ય હંમેશાં આમ જનતાના હિતમાં જ હોય છે.’ શેર બબરીઆઓને તમારે આઝાદ મિલજ ન ખપે અને તમારો રાહ રૂંધે તો તેની સામા થાઓ.’

‘પણ કાલ્ ! પરીક્ષા પૂરી થયા પછી તું કરીશ શું ?’ તેના એક મિત્રે પૂછ્યું.

‘પ્રોફેસર પુનો પ્રાઉએર સાથે મળીને જૂના હેગલ-વાદીઓને લડત આપીશ ! અને તેમ કરવા માટે, લણીને હું પણ પ્રોફેસર બનીશ !’

વિદ્યાર્થી કાલ્ની બુદ્ધિમત્તાથી આકર્ષાઈને અમુક પ્રોફેસરો પણ તેની મિત્રમંડળીમાં શામેલ થયા હતા. પુનો પ્રાઉએર, આવા જ એક પ્રોફેસર હતા. આ બંનેએ શરૂઆતમાં સાથે મળીને હેગલની ફિલસૂફીનો ભૌતિકવાદની દિશામાં વિકાસ કર્યો હતો. પરંતુ આગળ ચાલતા બંનેના માર્ગ ફટાઈ ગયા.

કાલ્ના ઓરડામાં તેની મિત્રમંડળી ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચલાવતી અને પોતપોતાના અભ્યાસમાં મશગૂલ રહેતી.

નાનપણથી જ તેનો ખાંધો મજબૂત હતો. ઠંઠના પ્રમાણમાં તેના પગ ટૂંકા હતા. એ બ્યારે પુરશી પર બેસતો ત્યારે તે હતો તે કરતાં વધારે લિંચો લાગતો.

તેને રમતગમતનો બહુ જ શોખ હતો, પણ અભ્યાસ-માંથી તેને અખાડાઓમાં જવાની નવરાશ ન મળતી. કહેવાય છે કે, તેણે ધાયુ' હોત તો તે એક ઉત્તમ અખાડા-ખાજ બની શકત.

એ અખાડામાં ન ગયો, પણ નાનપણની ફર ફર સુધી ફરવા જવાની ટેવ આખર સુધી કાયમ રહી.

તે ગતિમાં હોય ત્યારે જ ચારી રીતે વિચાર કરી શકતો. પોતે માંદો હોય, કે બકાર ન જઈ શકે તેમ હોય ત્યારે ઓરડામાં આંટાફેરા કરતો. તેની વિચારધારામાં ગૂંથવાડો ઊભો થાય કે તુરત જ તે ટેબલ પરથી ઊડીને બારી સુધી આંટા મારવા માંડતો. આ આદતને પરિણામે આગળ જતાં તેના અભ્યાસખાંડના ગાડીયા પર ચોખ્ખી 'પગદંડીઓ' દેખાવા લાગી હતી !

કાર્ત્ત સારે નંબરે પાસ થયો. તેને યુના વિદ્યાપીઠે ડોક્ટરની ઉપાધિ આપી. પરંતુ ડૉ. માકર્સ પ્રોફેસર ન બન્યા, કારણ કે ત્યાં સુધીમાં તો રાજ્યની કરડી આંખ સામે શુદ્ધ પ્રો. બ્રાઉએરની નોકરી પણ સલામત રહી શકી નહોતી.

કાર્ત્તે અધ્યાપક બનવાનો વિચાર પરતો મૂક્યો અને સંલોગ વશાત્ પત્રકાર બની ગયો.

૩ પત્રકાર કાર્લ

રો ઢાટાણું થવા આગ્યું તોય સભા પૂરી થાય તેમ લાગતું નહોતું. ‘હાઈન સમાચાર’ ના શેરહોલ્ડરો તેના તંત્રી કાર્લ માક્સ સાથે ગંભીર ચર્ચામાં બિતરી પડ્યા હતા.

‘સુધારક તો અમે પણ છીએ. અમારે જાગીરદારી સામે લડવું છે એટલે જ તો આ દૈનિક કાઢ્યું છે. પણ કાળજી તો લેવાં જોઈએ ને! તમે તો હજી વટાવી જાઓ છો.....’ છાપાનો એક માલિક બિઝનેસે બોલી બિલ્યો.

‘તમારી વાત સાચી છે.’ ખુરશી પરથી બિઝનેસે બિના જ કાર્લે કંડા કહેજે જવાબ આપ્યો. ‘તમે જાગીરદારો સામે લડીને જર્મનીની પ્રગતિમાં મદદ કરો છો એમ ધારીને જ મેં તમારા દૈનિકનું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતું. અને આજે પણ કહ્યું છું કે એ લડતને હાનિ થાય એવું આ પત્રે કશું જ લખ્યું નથી....’

‘પણ મોટા માણસોની ટીકા કરતી વખતે કલમ પર સહેજ કાળૂ તો રાખવો જ જોઈએ ને, લલા માણસ.’ એક શેરહોલ્ડર વચમાં જ બોલી બિઝનેસે.

‘દેવી જાતનો કાળૂ?’ કાર્લની તીક્ષ્ણ નજર એ શેરહોલ્ડર પર સ્થિર બની. ‘આપણે કોની અસવ્ય ટીકા કરી છે? પાર્લામેન્ટમાં બિરાજતા માનવરોની?’

શેરહોલ્ડરના શ્રુદ્ધો ઓઠે આવી પાછા ફરી ગયા. તે સુપ જ રહ્યો. કાલે આગળ ચલાવ્યું, 'હા, આપણા પત્રે એ લાનબૂલેલાં સફ્ટહૅલ્ડરોની સાન દેકાણે લાવવાનો પ્રયાસ જરૂર થયો છે.'

આ માનવરો કહે છે કે, 'પ્રજાએ અમને ચૂંટી આપ્યા પછી તેને અમને ટોંકવાનો કોઈ અધિકાર નથી. તેથી શું આપણે એ વાત માની લેવી? એ માને છે કે, પ્રજાના પ્રતિનિધિ બનીને તેણે જનતા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે, જવાબદારીનો મોટો પોટલો ઉપાડ્યો છે, કહે સુખેથી આરામ લેવા દો. તમારા પ્રતિનિધિઓ આમ કહે છે. તમારે એ વાત મંજૂર છે?'

'ના, પણ તમે તો છાપું બંધ કરાવી દો તેવી વાતો લખો છો.' એક ખૂણામાં બેઠેલો શેરહોલ્ડર બોલ્યો.

'સંસરવાળા આપણી પાછળ પડ્યા છે એ વાત સાચી.' કાલે તેની તરફ ફરીને જવાબ આપ્યો. 'પણ તેથી શું આપણે અખબાર-સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડત છોડી દેવી? આપણે પાર્લામેન્ટના માનદ સભ્યોને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે, ત્યાં સુધી પ્રજાનો તમારામાં વિશ્વાસ છે ત્યાં સુધી જ તમે તેમના પ્રતિનિધિઓ છો, પ્રજાનું કહ્યું કરવાની તમારી ફરજ છે. તમારે તેમની જ લાગણીઓ પાર્લામેન્ટમાં વ્યક્ત કરવાની છે. એમાં આપણે શું ખોટું કર્યું?'

'એ તો સવાલ સવાલ પર આધાર રાખે છે.' શેરહોલ્ડરે ચિરૂટ સળગાવતાં કહ્યું.

‘તો આપણે એ સવાલો તપાસીએ.’ કાર્લ સૌને પહોંચી વળે તેવો હતો.

‘કિસાનો પાસેથી જમીનના ભાગલા પાડવાનો હક્ક છીનવી લેવાની વાત આવી ત્યારે જાગીરદારો આ કાયદાની તરફેણમાં હતા. તમે અને ખીજા ઉદ્યોગપતિઓ પણ તેની વિરુદ્ધ હતા. પરંતુ પાર્લામેન્ટમાં ખિરાજતા તમારા પ્રતિનિધિઓનો વિરોધ મોળો ચૂંક જેવો હતો. આપણા દૈનિકે જબ્બર જેહાદ ચલાવી, આ કાયદો સહેલાઈથી પસાર થવા ન દીધો—એ તેનો શુનો !’

થોડીવાર સુધી તો ઓરડામાં શાંતિ છવાઈ ગઈ. મૂડી-દારો ગળવા પંખાળી રહ્યા હતા. આખરે એક બોલ્યો:—

‘ખિચારા મકાન માલિકોને તમે નકામા હાઉફેટમાં લઈ લીધા....’

‘નકામા !’ કાર્લનો અવાજ ઉંચો થઈ ગયો. ‘ગરીબ ભાડૂત પાસે ફાવે તેમ ઘર ખાત્રી કરાવતા માલિકોની ટીકા કરવી તે નકામી ? આજે શહેરમાં ઘરની કેટલી તંગી છે તે તમે જાણો છો ? અને આવી તંગીમાં ય પડું પડું થયેલાં મકાનો સમારવાનું માલિકોને સૂઝતું નથી. કામદાર ભાડૂતોની મુશ્કેલીઓ વધતી જાય છે. આપણા અખબારે સરકાર પાસે ચોક્કસ ઘર-ચોળના રખૂ કરી, તેમાં ખોટું શું ?’

ફરી મૌન. ફરી સળવળાટ. કાર્લના જડખાતોડ જવાબે માલિકોના જોડ સીવી લીધા હતા, પણ મૂડી પર પડતી તરાપે સ્થવાયા બનેલ દિલ કેવી રીતે સંતોષાય ?

આખરે, શેરહોદ્દરેનો મોવડી મૂળ મુદા પર આવ્યો.
તેણે શરૂઆત કરી,

‘અમે વધારે દલીલોમાં ઊતરવા માગતા નથી. તમે સામાજિક સવાલો હાથમાં લઈને આપણા પર રાજવીનો દોષ વહોર્યો છે. પાલ્કામેંટમાં છૂટાછેડાનો ખરડો ચર્ચાય તે પહેલાં જ એની મૂળ નકલ આપણા અખબારમાં છપાઈ ગઈ શા માટે? લોકોમાં આવો ઉહાપોહ કરી તમે પાલ્કામેંટના સભ્યોને મતદારોના દળાણને વશ કર્યા શા માટે? એ સભ્યોને સખત વિરોધ કરવાની ફરજ પાડીને તમે રાજની યોજના પૂર્ણભેગી કરી દીધી. અમે મુધારાની વિરોધ નથી, પણ રાજ તો આપણું છાપું બંધ કરાવવાની હેઠ લઈ બેઠા છે. આ છાપામાં મૂડી અમારી રોકાઈ છે અને આવો મોંઘો મુધારો અમને પરવડે તેમ નથી. એ વાત તમારે સાફ જાણી લેવી જોઈએ.’ કડકડાટ ભાષણ આપીને તેણે કપાળ પરથી પરસેવો લૂછવા માંડ્યો. ત્યારે બીજા શેરહોદ્દરમાં હિંમત આવી. તેણે વાતને આગળ વધારી:

‘છાપું બંધ થયું કે તરત જ અમે રાજને મનાવવા ગયા હતા. પણ રાજ અમારા પ્રતિનિધિમંડળને મળવા પણ તૈયાર ન થયા, અને તમે ક્યું’ છે ચ એવું. તમારી ભાષા સાંભળીને મરદાને ચ ગુસ્સો આવે....’

‘હા, આવી ગાળાગાળી ક્યાં વિના ન આવે?’ ત્રીજો ખડાદુર પણ જંગમાં ફૂટી પડ્યો. ‘તમે મીઠો કપકો આપો

તેનો અમને જરા ય વાંધો નથી. જાગીરદારો અમારા દુશ્મન છે. રાજા આજે તેનો પક્ષ લઈ રહ્યો છે. પણ અમારે કડવી લડાઈ જોઈતી નથી. અમારી મૂડી આ ધંધામાં રોકાઈ છે. અમારે જોટ ખાવી નથી.'

'અરે ભલામાણુસ, તમે સહેજ કળથી કામ લો તો રાજાને અમે રમત રમતમાં મનાવી લઈશું. રાજા, વાજા, ને વાંદરા, એની પાસેથી તો પંપાળીને જ કામ લેવાનું હોય. હાલ તુરત માટે તમે રાજાવિરોધી પ્રચાર મોજો કરી નાખો, એટલે પત્યું.' ચોથાએ ડહાપણ ડહોળ્યું.

'સફળહથો ! મેં નિર્ણય કરી કરી લીધો છે.' કાર્કની ધીરજ હવે ખૂટી હતી. તેણે પૂર્ણાહુતિ કરવા માંડી, 'તમે મને તંત્રીપદ આપવામાં જૂલ કરી છે. આવી રૂંધામણ વચ્ચે કામ કરવું એ મારે માટે અશક્ય છે. હું આઝાદી ચાહું છું. તેને માટે લડીશ. ઉંદરડાની જેમ કૂંટી કૂંટીને કરડવામાં હું માનતો નથી. હું લડીશ, હાથમાં નાગી તલવાર લઈને જ.

'હું લેખક છું. ધંધાદારી લલિયો નથી. હું માનું છું કે લેખકે લખવા માટે જીવવું જોઈએ અને જીવવા માટે કમાવું જોઈએ. માત્ર કમાવા માટે જ જાજરનો લાવતાલ જોઈને લખવું એ અધર્મ છે. વાચકને વફાદાર રહેવાની દરેક લેખકની ફરજ છે. મને આચું લાગ્યું તે જ મેં આપણા વાચકોને કહ્યું છે.

‘આજે દાર્લન સમાચાર જનતાની જાણ બની ગયું છે. રાત્રીએ તેના પર પ્રતિબંધ મૂકવાની વાત ઉઠ્યારી કે તરત જ વાચકોએ પડકાર કર્યો. પહેલાં આફકોની અંખ્યા ૧૮૨૦ હતી, આજે તે ૩૦૦૦ નો આંકડો વટાવી ચૂકી છે, એ શું બતાવે છે ? વાચકોનો પ્રેમ. પત્રની નીતિ જોડે તેઓ મહત્ત છે. એમનામાં બહાણું ફેલાવવા હું તૈયાર નથી.

‘આ લો મારું રાજીનામું !’

અને ડાર્લ માથે ટોપી મૂકીને ખંડમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

ડાર્લ પત્રકાર બન્યો તે પહેલાં જ તેના બાપુ શુભરી ગયા હતા. વ્યવહારિક બાબતોમાં પિતા સાથે મતભેદ હોવા છતાં ડાર્લ બાપુનો રનેહ કદી ભૂલ્યો નહિ. એમની મીઠી ચાહ તેના અંતરમાં સદાને માટે કોતરાઈ ગઈ હતી.

પિતાના મૃત્યુ બાદ કુટુંબની આર્થિક હાલત નળાળી પડી ગઈ હતી, પણ તેનો ભાર ડાર્લ પર ન પડ્યો. સત્યપ્રેમી ડાર્લ પરથી તો રહીસહી લગામ પણ દૂર થઈ ગઈ.

તેના જહાલ વિચારો જોડે જેની વેસ્ટફાલન સંપૂર્ણ રીતે સહમત હતી. પરંતુ જેનીના કુટુંબીઓ—ખાસ કરીને તેનો મોટોભાઈ—તેને આવા નાસ્તિક ખંડખોર સાથે પરજીવવા તૈયાર નહોતા.

(જેનીના તેમ જ ડાર્લના સગાવહાલાંઓ ડાર્લને વગોવતા ત્યારે નીડર જેની ડાર્લનો બચાવ કરતી) પરંતુ ધર-

કલેશથી કોણ ન કંટાળે ? માનવ જાતિની લડતો લડવામાં કાલ્ આવા મામૂલી કબ્જાકંકાસ ભૂલી જતો. પણ જેનીનું શું ? તેને તો ઘરઆંગણે એકલે હાથે ઝંઝૂમવું પડતું હતું. જલદી લગ્ન કરી આ ત્રાસમાંથી છૂટવા માટે ખંને આતુર હતા.

આવા સંજોગોમાં સિદ્ધાંતપ્રેમી કાલ્ બેકાર બન્યો.

યુવાન પ્રેમીઓ કડવો ઘૂંટણે ગળી ગયા. પણ આ બેકારી લાંબો વખત ટકી નહિ.

શ્રી. રૂગ નામના એક ખાધેપીધે મુખી હેગલવાદી, નવું છાપું કાઢવા માગતા હતા. કાલ્ની પ્રતિભા બાણકારોમાં પંકાતી હોવાથી રૂગે તેને પોતાની સાથે નવા પત્રના સહતંત્રી બનવાનું આમંત્રણ આપ્યું.

પરંતુ એકવાર દાઝેલા કાલ્ કૂંકી કૂંકીને છાશ પીધી. તેણે પહેલેથી જ વિચારોની ચોખવટ કરી લીધી.

આ પત્ર પેરીસથી નીકળવાનું હતું એ વાત પણ કાલ્ અને જેની બન્નેને ગમતી હતી. તેઓ જર્મનીના બંધિયાર વાતાવરણથી કંટાળી ગયા હતા.

તમામ આશ્રદ વિચારકોને આકર્ષે એવી વિચાર-સરણીની જરૂર વિશે જે મત નહોતા. કાલ્ પોતે ઠહેતો કે: ‘આને મુધારકોમાં અંધાધુંધી ફેલાઈ ગઈ છે. ભૂતકાળ શું હતો એ વિશે સૌ સહમત હતા, પણ ભવિષ્યમાં શું કરવું એનો કોઈ સ્પષ્ટ જવાબ આપણી પાસે નથી. હા,

એ આશ્વાસ્પદ છે કે નવા વિચારકો નવો આંધળો વાડો
 ઊભો કરવા માગતા નથી. જૂના જમાનામાં દરેક દ્વિલસક્ર
 પોતાની જગલમાં દરેક કોયડાનો તૈયાર જવાળ રાખી ફરતો.
 શ્રદ્ધાળુ જન હાથ જોડી મેં ઉઘાડે કે તરત શુરુ મહારાજ
 ટપ દુધને રાંધેલો કોળીઓ તેમાં મૂકી દેતા.

‘એવા રાંધેલા કોળીઆ ગળવા માટે આપણે તૈયાર નથી
 એ સારું જ છે. દુનિયાની શરૂઆતથી માંડી દુનિયાના
 અંત સુધી જે જે નાના-મોટા સવાલો ઊભા થાય, એના
 અત્યારથી જ જવાબો ઘડી રાખવાનો આપણે પ્રયત્ન લીધો
 નથી. આપણે તો આપણી આશ્વાસન શું ચાલે છે તેને જોઈ
 અને તેમાં જે ચારું નહિ લાગે તેની ટીકા કરીશું. તેમાંથી
 જાણવાનો માર્ગ બતાવીશું. હા, આપણી શોધનું પરિણામ
 ગમે તે નીકળે, ગમે તેટલું અણધાર્યું નીકળે તોય આપણે
 ભડકીને પાછીપાની કરવાના નથી. વિચાર મંથનને અંતે
 નીકળેલું સત્ય આપણે ડરીને ફેંકી દેવાના નથી. એનું જતન
 કરીશું. અને એમ કરવા જતાં સત્તાધિકારીઓ નારાજ થાય,
 આપણા પર દમન કરે તો તેની આપણને પરવા નથી.’

હા કે ના નો જવાબ આપતાં પહેલાં કાર્લ આ વિચારો
 રૂગને જણાવ્યા. રૂગ થોડે સ્વતંત્ર વિચારક નહોતો. આ
 દૃષ્ટિનું પરિણામ શું આવશે તેની તેને સ્પષ્ટ કલ્પના નહોતી.
 તેણે કાર્લના અભિપ્રાયનો વિરોધ ન કર્યો.

અને કાર્લ તેના નવા પત્રનો સહતંત્રી બન્યો. એને
 જે પગાર મળવાનો હતો તેમાંથી એ કુટુંબનું શુજ્ઞાન

ચલાવી શકે તેમ હોવાથી તેણે લગ્નની વાત ઉઘ્યારી.

જેની ફેન વેસ્ટફાલન તો તેની જોડે જીવનમાં અંપ-લાવવા તૈયાર હતી જ, કુટુંબીઓને પણ માનવું પડ્યું અને આખરે અનેક અથડામણો બાદ સન ૧૮૪૩માં ક'ર્લ અને જેનીના લગ્ન થયા.

આ બંને બાળમિત્રોએ પેરીસમાં જઈ ઘર વસાવ્યું ત્યારે જેનીની આયા હેલન દરમુથ પણ તેમની જોડે ગઈ.

હેલન જેનીની માતાની તહેનાત કરવા વેસ્ટફાલન લવનમાં આવી હતી. એને જેની પર અથાગ વહાલ હતું. તેણે માકર્સ કુટુંબનો આખર સુધી સાથ છોડ્યો નહિ. એ કુટુંબની તે મધ્યર્ષિદુ બની ગઈ. તેની આસપાસ બધો કારભાર ચાલે. કપરી ગરીબીમાં ઘર કેમ ચલાવવું તેની મુંઝાણી જેનીને ગતાગમ નહોતી, પણ હેલન અજબ કરામતો વાપરી એમના ભાણામાં શેઠલો પીરસતી.

માકર્સને ઘેર હેલન નોકરડી તરીકે નહિ પણ એક કુટુંબીની માફક રહેતી અને પૂજતી. બધા તંને 'લેનથેન' ના વહાલસોયા નામથી બોલાવતા.

માકર્સના ઘરમાંથી એ નીકળી તે એ જ કુટુંબને ખલે ચડી-એમની સાથે કુળરમાં પોઢવા જ.

૪ પેરીસનું જીવન

અજાણ્યો દેશ, અજાણી ભાષા. પણ લેનથેનને તો

વચીકરણ વિદ્યા વરી હતી. અને સાચી આવડત મુશ્કેલીને વખતે જ અગતી બિઠે છે.

કાર્ત્ત અને જેની સન ૧૮૪૩માં પેરીસ આવ્યા. તે વાતને આજે એક વરસ પૂરું થવા આવ્યું હતું. તે દરમિયાન લેનચેને તેમનું ઘર ચરેડે ચડાવી દીધું હતું.

ટન ટનનન ટન.....

ધંટડી વાગી. લેનચેને દરવાજા ઉઘાડ્યો. કાર્ત્તને માટે એક છોકરો નવાં પુસ્તકો લાવ્યો હતો.

(‘ચોપડી-ચોપડી-અસ ચોપડીઓ જ ચોપડીઓ. કાર્ત્તને તો ખીંજે ધંધો જ નહીં, ત્રણ ત્રણ રાતના ઉઝગરા છે. કોણ બાણે શું ચ વાંચતો હશે)...ખરેખર એના જાણુ ઠહેતા હતા એમ એને ભૂત વર્ણન લાગે છે.’ વહાલથી માથું ધુણાવીને લેનચેન નવાં પુસ્તકો ગોઠવવા લાગી. અને સાફ પાડ્યો,

‘કાર્ત્ત....’

જેની બહાર આવી. તે હજી હમણાં જ બિટી હોય એમ લાગતું હતું.

‘શ્રગડડ....’ ઓઠ પર આંગળી મૂકી તેણે લેનચેનને આગળ જોણતાં અટકાવી. ‘માંડ માંડ મુવડાવ્યો છે....આજે તો મને પણ બિઠતાં મોડું થઈ ગયું. તારે જાહે વાટ જોવી પડી, ખરું ને?’

‘કોઈ તો આજે ચ ઠંડી થવા આવી છે.’ લેનચેન જોણી, ‘વાંચવાની કોણ ના પાડે છે, પણ વખતસર જાણું તો જોઈએ

કે નહિ ? લે તું કાંદી પીલે, મેં જોળીને દૂધ પાઈ દીધું છે.’

જે મહિના પહેલાં જેનીએ પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો. માતાના નામ પરથી તેનું નામ પણ જેની જ પાડવામાં આવ્યું હતું. પણ લેનચેન તેને જોળી કહી બોલાવતી.

‘બાનો કાગળ હતો. આપણી નાનકડી જેનીનું મોં જોવા તે બહુ જ આતુર છે.’

મુંદર ભુલકા જેવી જેનીનું પીયેર જઈને પ્રદર્શન કરવામાં જીવાન માતાને મોટા સર્જકના જેવો પોરસ થડતો હતો. તેણે કહ્યું:

‘જે તું કહે તો હું થોડા દિવસ માટે જમંની જઈ આવું.’

‘તને એકઠી મોકલતાં મારો જીવ નથી ચાલતો, હું પણ તારી જોડે આવીશ.’

‘વાહ રે વાહ ! તો તો હું અહીંથી એક ડગલું થ ખસવાની નથી. તું આવે તો પછી મોટા બાળાનું કોણ ધ્યાન રાખશે ? એ તો પાકા આંબાના ઝાડ તળે પણ ભૂખ્યો રહે એવો છે. એને રોઢો મૂકતાં મારો જીવ ન ચાલે.’ જેનીએ ફરવી તોલ્યું.

જેની ઘણીવાર લાડથી કાર્તને મોટો બાબો કહી બોલાવતી. કારણ, મોટમોટા વિચારકોને હંફાવતો આ ખડતલ ફિલસૂફ કહેવાતા સુખ્ય સમાજમાં બહુ જ સંકેત પામતો અને નાના બાળકની જેમ શરમાઈ જતો. અધ્યાત્મની મૂળમાં એ ઘણીવાર રીતબિનની વાતો ભૂલી જતો. એનો

‘એ તો એમ જ હોય ને!’ લેનચેન ખોલી.

‘અને એટલે જ કાર્લ ઠેકડા મારતો નથી. જે પગથીએ ઊભા છીએ ત્યાંથી જ તે આગળ ચાલે છે. લોકોને જે સવાલો સૌથી વધારે મૂંઝવે છે તે જ તેને હાથમાં લેવા ગમે છે, એનું જ નામ રાજકારણ. આપણે ઝંડાધારી બનીને પોકારીએ કે આવો, મને સત્ય સાંપડ્યું છે, મને પગે લાગો અને પૂજો. પણ માત્ર આપણા કહેવાથી જ નવા સિદ્ધાંતો કોઈ માની લેવાતું નથી....’ જેનીનું નમણું મોં ભાવનાના આવેશમાં વધારે મુંઢર દેખાતું હતું.

‘બીજા માને કે ન માને પણ તું તો માની લેતી હોય એમ લાગે છે.’ હેતથી જેનીના ખભા પર હાથ મૂકીને લેનચેન ખોલી.

‘હું માની લઉં છું એમ નથી, લેનચેન. કાર્લની દલીલો હંમેશાં જડખાતોડ હોય છે. કારણ, એ જોલે તે પહેલાં સો ગળણે ગળીને સત્ય તારવી લાવે છે) આ વાર્ષિક અંકની જ વાત લે ને, એ કહે છે કે જૂના સિદ્ધાંતોના પાયા પર જ નવા સિદ્ધાંતો રચાય છે. જાણકો જેમ માના પેટમાંથી બહાર આવે છે તેમ નવો સમાજ જૂના સમાજના પેટમાંથી જ અવતરે છે. આકાશમાંથી ટપકી પડતો નથી. જગતને એમ કહેવાથી કશોય લાભ નથી કે તમારા ઝંઘરા છાંડી દો, મૂરખ ન બનો, અમારું સાંભળો કારણ અમે જાણી છીએ.

ના, એને બદલે એમ કહો કે, તમારા અપરાધ યાદ છે તેનું કારણ આ છે. તો મને કમને પણ લોકોને જાગૃત બનવું જ પડશે. આ યુગને પોતાની ઈચ્છાઓ અને લડતોની પાછળનું રહસ્ય સમજાવવું એ જ કાર્ત્ત્વના છાપાનો આશય છે.’

‘એમ થાય તો તો બહુ જ સારું. પણ માત્ર વાતો કયાંથી દુનિયા બદલાતી નથી.’

‘નક્કર કોટો કાઢવા માટે નક્કર સોયની જરૂર છે; એ તારી વાત સાચી, પણ એ સોય વાપરવાનો વિચાર આવે એ પણ એક મોટી નક્કર વાત છે, લેનચેન. કોઈપણ વિચારોને એકવાર કરોડો લોકોના મનમાં ધર કરી બેસે તો, એ વિચારસરણી જ નક્કર અન્યાયો દૂર કરનાર મહાન શક્તિ બની જાય છે.’

અને જેનીની વાત કંઈ ખોટી નથી. તમે જ જુઓ ને, આપણે ત્યાં જો બધા જ લોકો આજે એમ માનતા થાય કે આલડછેટ રાખવી એ પાપ છે; તો કાલથી હરિજનો આપણી સાથે હજતામજતા થઈ જાય. એકરી કરતાં છોકરો વધારે ચઢિયાતો છે એ વહેમ પણ આપણા ખોટા ખ્યાલોને લીધે જ છે ને ?

લેનચેને નમતું આપ્યું, ‘સારું બાપુ સારું. પણ મને તો આ સંઘ દ્વારકા પહોંચે એમ લાગતું નથી. ગયે વખતે રૂગળ લાઈ કેવા લાલપીળા થઈને પાછા ગયા હતા....ક’ર્લની જોડે તડાતડી થઈ હોય એમ લાગે છે.’

‘ફગનો સ્વભાવ છે જ વાણિયા જેવો. કાલેને પગાર પેટે વાર્ષિકના અંકો આપતા અચકાતા નથી, પણ છાપું ટકાવી રાખવા માટે પોતાની મૂડીમાંથી રાત્રી પાઈ પણ પરખાવવા તે રાજી નથી. જવા દે ને એ વાત.’

જેનીનો ખાનદાન સ્વભાવ કાલેની પંસા અંગેની બેઠક-કારીથી બહુ અકળાતો નહિ. એ નવો અંક લઈને કાલેના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

લેનચેનની ટકોર ખોટી નહોતી. કાલે અને ફગના દસ્તાઓ જુદા પડવા માંડ્યા હતા. ક્રાંતિના પારણાસમાં પેરીસમાં પણ મૂકે અને કાલે એના હંચાના ધગકારા ન સાંભળે તે અશકય હતું.

સન ૧૮૩૦ ની ક્રાંતિને એક ઢસઢે વીતી ગયો હતો. પેરીસના કામદારોએ પોતાના લોહી રેડીને પેરીસના ધાળા ધોયા હતા. ફ્રાન્સના કિસાનોએ પોતાના દેહ દાટીને ફ્રેંચ દ્રાક્ષની મિઠાશ વધારી હતી. પરંતુ એની લિજ્જત આખી માત્ર મૂડીદારોએ જ.

કાલે પેરીસ આવ્યો ત્યારે ક્રાંતિના સાચા લડવંયા ફરી અંધારી કોટડીઓમાં પૂરાઈ ચૂક્યા હતા. એમના ચીંથરેહાલ બાળકો ચેરીઓમાં એકું વીણતા હતા.

પણ પેરીસના વાતાવરણમાં સમાજવાદ મહેકનો હતો, સત્તરમી સદીના સ્વપ્નથીર ઝેંટ સાયમન, રૉબર્ટ ઓવેન

અને કુરીએના સ્વપ્ના હજી ભૂંસાયા નહોતા. એ સ્વપ્ન-ચિત્રમાં સહુ કોઈ સમાન હતા. કૃષ્ણલક્ષ્મી લક્ષ્મી પડતી વાડીઓ, સોનલવરણું ખેતરો, અને દૂધ ધીની નદીઓ-માંથી દરેક ઈન્સાન પોતાને જોઈએ તેટલું લઈ ચક્રવર્તી હતા. એમના હાથ પકડનાર શોપકને એ ચિત્રમાં સ્થાન નહોતું.

કાલેને આ સ્વપ્ન ગમ્યું. પેરીસ આવી તે અનેક સમાજવાદીઓને મળ્યો, સામ્યવાદીઓને મળ્યો, તેમના વિચારો જાણ્યા, વચ્ચાંઓ કરી.

કાલે આ સ્વપ્નવીરોને કહ્યું કે: તમારું સ્વપ્ન મુંઢર છે. મારે પણ તમારી જેમ ધરતી પર સ્વર્ગ ઉતારવું છે. પણ તમારો માર્ગ મને સાચો લાગતો નથી. તમે જં જુઓ ને, સન ૧૮૩૪ માં સ્ત્રીઓન્સના મજદૂરોએ બજારો કર્યો, મશીનો તોડ્યા અને પોકાર કર્યો કે હવે હોય તો અસસલ મજદૂર બની હવે નહિ તો મરણિયા બનીને લડો.

ત્યારે તમે એમને માટે શું કર્યું ? માલિકોને આજીજી કરી, દયાની ભીખ માગી. ના, એમ ભીખ માગે તેમના અંતરપલટા થાય એ વાતમાં હું માનતો નથી. અને મજદૂરો પણ માનતા હોય એમ લાગતું નથી. કુરીએની દંતકથા તો અહીં સહુ કોઈ જાણે છે. તેણે પોતાના સપનાનાં ઘેનમાં જાહેરાત કરી કે મને આત્મદર્શન થયું છે. જેને એ સ્વર્ગ જોવું હોય તે અમુક વળણે, અમુક ઠેકાણે મને આવીને મળે. એ જિજ્ઞાસા વીસ વરસ સુધી દરરોજ મુલાકાતીઓની

પાટ ભેટા રહ્યા પણ એમને મળવા કોઈ ન આવ્યું ! શા માટે ? કારણ કે ભૂખ્યાંપેટ માત્ર સ્વપ્ના ભેંધને જ બરાતાં નથી. અને એટલે જ નક્કર જીવન ભેડે જરાએલા મજદૂર કિસાનોના આંદોલન પર તમારા વિચારોની ઊંડી અસર નથી પડી. તમારી અગમગતી યોજનાઓ જમાનાના પવન સાથે ઓલવાઈ ગઈ છે.

એ દિવસોમાં કાર્લ દિનરાત ભટક્યા કરતો. તે કેબેટ નામના સામ્યવાદીને મળ્યો. મહાન જર્મન કવિ હાઈન પણ ઘણીવાર કાર્લને મળવા આવતા. એ કહેતા કે, ભવિષ્યમાં સામ્યવાદીઓ જ જીતવાના છે. આજે તેઓ જ આપણા આદરને પાત્ર છે. આગળ જતાં કુરીઓના અનુયાયીઓ પણ મહાન સામ્યવાદી ફ્રાન્કમાં સમાઈ જશે. જરૂરીઆતનું સતત દળાણ શબ્દનું સર્જન કરશે. આપણા આગેવાન વિચારકો કામદાર વર્ગની કલમ બને એ યોગ્ય જ છે. તેમની પ્રખ્યાત કવિતા— “વણકરોનું ગીત”—કાર્લની પ્રેરણા વટે જ લખાઈ હતી.

પેરીસમાં રહી કાર્લ પોતાનો ભાવિ માર્ગ શોધતો હતો. મુદ્દિતમાર્ગની ગત્તીકૂંચી પણ તેને મન નકામી નહોતી. તમે એના પુસ્તકો વાંચશો ત્યારે ભેંશો કે તેણે અનેક પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ લેખકોના અવતરણો ટાંક્યા છે. શા માટે ? પોતાની પંડિતાર્થનું પ્રદર્શન કરવા ? ના. એવા પોક્કળ હંબની તેને ખૂબ જ ચીડ હતી. પરંતુ એ પોતાની પહેલાંના લેખકો શું કહી ગયા છે તે વાચકોને બજાવતો.

કારણ કે તેને વિચારકો પ્રત્યે માન હતું. જાતજાતુલવે તેને શીખવ્યું હતું કે નવા વિચારને જન્મ આપનાં પહેલાં લેખકને કેટલી વીસે સો ગણવા પડે છે.

બીજાઓની મહેનતનું ફળ પચાવીને કાર્ત્ત્વિય આગળ ચાલતો. મુક્તિમાર્ગના કોઈ પણ પથદર્શીનું મંતવ્ય એને લેટલે અંગે સાચું લાગતું, એટલે અંગે તે પોતાની વિચારસરણીમાં ગ્રંથી લેતો—પરંતુ મૂળ વિચારકની નોંધ લીધા પછી જો પારકાના વિચારોનું સર્જન, જાણીજોઈને પોતાને નામે ચડાવી ઢેનારાઓને એ સાહિત્યચોર કહેતો.

પેરીસના લોકશાહી સમાજવાદી પક્ષના નેતા, બ્રાંકીને તે મળ્યો. પ્રેમ કામદાર યુધોને પણ મળ્યો. મોડી રાત યુધી ચર્ચાઓ કરી. હેગલની ફિલસૂફી સમજાવવાના નિષ્ફળ પ્રયાસ કર્યા. પણ એ હિંમત હાર્યો નહિ. કૌંચ-કાંતિના ઇતિહાસનો તેણે ઉઠો અભ્યાસ કર્યો અને ભાવિ માર્ગની તેને આંખી થવા લાગી.

સન ૧૮૩૦ની કાંતિ પછી ફ્રાન્સમાં મૂડીવાદ ખીલવા માંડ્યો હતો. સમાજવાદીઓ તેની ટીકા કરતા પણ તેના મૂળ પર ઘા કરવા તૈયાર નહોતા. કાર્ત્ત્વિયે કહ્યું કે મૂડીવાદને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવો જોઈએ.

પણ આવું ભગીરથ કાર્ય કોણ પાર પાડી શકશે ? એકલો અટ્ટલો કાર્ત્ત્વિય ? નહિસ્તે. કાળસ્થળ અને ઇતિહાસના બળાબળનું માપ કાઢતાં તે હેગલ પાસેથી શીખ્યો હતો.

નિરાશિમાની કાલ્ જો પારાશીશીને આધારે જ પોતાનું
દરેક પગલું ભરતો)

ત્યારે મૂડીદારોને કોણ ટકકર આપશે ? કોણ ? કોણ ?
કોણ ?

ઇતિહાસ ઉખેલ્યા, આગ્રપાસનો વર્તમાન કાળ તપાસ્યો
અને કાલે જવાબ આપ્યો—“કામદાર વર્ગ !”

પેરીસની કમ્મરને વીંટળાઇને સોહામણી સીએન નદી
શાંતિથી વહેતી હતી. તેને કિનારે કિનારે એક ઊંચો
ખૂબસૂરત જુવાન કાલ્ની વાત સાંભળતો સાંભળતો ચાલતો
હતો. એ વાતના વેગ અનુસાર એમની ચાલ ધીમી કે
ઉતાવળી બનતી હતી. જુવાનની બૂળરી આંખો ચમકી ઊઠી:

‘હા, હા, ખરાખર. આજે માનવજાતિનો તારબુદ્ધાર
એક જ છે—સંગઠિત કામદાર વર્ગ !’ જુવાનના રમતિયાળ
મોં પર અંતરના ઊંડાણમાંથી નીકળતી ગંભીરતા છવાઇ
ગઇ. એના ઉછળતા મસ્તકના અવાજ તમે, સીએન નદીના
જેવો ધીર ગંભીર નાદ સદાય રણકયા કરતો.

આ જુવાનનું નામ હતું ફ્રેડરિક એંગલ્સ. ઇંગ્લાંડમાં
મેંચેસ્ટર નામનું કાપડના ઉદ્યોગોનું એક અગત્યનું મથક
છે. ત્યાં એના બાપુનું કારખાનું હતું. દીકરાએ અંગ્રેજ
કામદારોનું જીવન નજરે જોયું હતું, તેના બારીકાઇથી
અભ્યાસ પણ કર્યો હતો, એ પણ હેગલની શિષ્ય હતો.

અંગ્રેજકાંતિના અભ્યાસ અંતે એ પણ કાર્ત્ત્વ જેવા જ નિર્ણય પર આવ્યો હતો. ઇંગ્લાંડમાં બેઠા બેઠા સ્વતંત્ર રીતે તે આ નિર્ણય પર પહોંચ્યો હતો.

બન્ને એકબીજાના લખાણો રસપૂર્વક વાંચવા લાગ્યા. આજે તે એકબીજાના વિચારોથી પરિચિત હતા.

જમનીથી ઇંગ્લાંડ પાછા ફરતી વખતે એંગલ્સ દસ દિવસ માટે પેરીસ રોકાયો. એ કાર્ત્ત્વને રૂબરૂ મળવા માટે આતુર હતો. આ દસ દિવસોમાંથી મોટા ભાગનો વખત તેણે કાર્ત્ત્વ જોડે જ ગાળ્યો.

ત્યારે સન ૧૮૪૪ નો ફેબ્રુઆરી માસ ચાલતો હતો. ગરીબોની તવારીખમાં આ માસ અમર બની ગયો છે; કારણ, માર્ક્સ-એંગલ્સનું એ મિલન ઐતિહાસિક હતું.

આવા મિત્રો આજે સીએન નદીને કિનારે ટહેલતા હતા. એકબીજાને ઘણુંઘણું કહેવાનું હતું, સાંભળવાનું હતું. પોતપોતાના વિચારો સરખાવવા હતા, ભાવી યોજનાઓ આંકવી હતી. એમને લાગ્યા, વખતનું ભાન ક્યાંથી રહે ?

બન્ને પર શુદ્ધિની અમીદૃષ્ટિ વરસતી હતી. કોઈ એક બીજાથી જિતરે તેમ નહોતું. કોઈ એક બીજાને પોતાની શેહતજો દખાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતું. જીવન-મરણની આ મેત્રીમાં બન્નેનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ અખંડ રહ્યું.

તાજમહાલને આપણે જેમ જેમ વધારે ખારોકાઈ પૂર્વક જોઈએ છીએ તેમ તેમ એ વધારે સુંદર લાગવા માંડે

છે. આ બન્ને મિત્રોનું પણ એવું જ બન્યું. જેમ જેમ તેઓ વધારે નજીક આવતા ગયા, તેમ તેમ એકબીજામાં તેમને નવી ખૂબીઓ દેખાવા લાગી. દિવસે દિવસે એ આકર્ષણ વધતું જ ગયું.

એમણે પોતાના વિચારો એકબીજા પર પરાણે લાદવાનો કદી ય પ્રયાસ કર્યો નહોતો, પરંતુ બન્નેનું ધ્યેય એક હતું, માનસ એક હતું, વિચાર કરવાની ઢળ એક હતી. એટલે એકબીજાથી સો ભેજન દૂર પડ્યા હોય છતાં ય બન્ને મિત્રો સાધારણ રીતે તો એક જ નિર્ણય પર આવતા.

(એંગલ્સ પોતાના અમુક અભિપ્રાય વિષે શું ધારે છે એ જાણવા માટે જીવનની આખરી ઘડી સુધી કાલું હંમેશાં આતુર રહ્યો છે)

અમુક નજીવી વાત પણ બે એંગલ્સને ગળે ન ઊતરતી હોય, તો તેને પુરવાર કરી આપવા માટે ભેઈંતા પુરાવા શોધવામાં કાલું અનેક થંથો ઉઘલાવી નાખતો. એમ કરવામાં કેટલા દિવસો બચ છે તેની એને પરવા નહોતી. એંગલ્સ કોઈ દિવસ વિના કારણ વિરોધ કરે જ નહિ એવી તેની પાઠી ખાતરી હતી. એંગલ્સને મનાવવા જતાં પોતાના અભિપ્રાયોમાં રહી ગએલ કચાશ દૂર થશે, દલીલો વધારે સચોટ બનશે, અને બીજા લોકોને સાફ અને સરળ જબાનમાં વાત સમજાવી શકાશે, એમ તે માનેતો. કાલું એંગલ્સના અભિપ્રાયને આટલો કિમતી ગણતો હોવાથી, પોતે વખત

તા. ૧૧ મી જાનેવારી ૧૮૪૫ ને દિન કાર્લના હાથમાં હદપારીનો હુકમ આવી પડ્યો.

અને રશ ફેબ્રુઆરીએ તે બેલ્ગ્રાદ દેશના પાટનગર
બેલગ્રાદમાં આવી વસ્યો.

૫ અમેરિકામાં દેશવટો

કર્તા પ્રસન્ન આખો, પણ જર્મન સરકારે તેનો પીછો ન છોડ્યો. તેણે બેન્જામિન સરકારને કહેવડાવ્યું કે, 'આ જર્મન નાગરિક ભયંકર છે. દૂધ પાઈને સાપ શા માટે ઉછેરે છે ?'

પરંતુ કાલ્દને હદપાર કરી આંતરરાષ્ટ્રીય બદનામી વહોરવા બેલજીઅમસરકાર તૈયાર નહોતી. તેણે કાલ્દને કહ્યું કે, તમે બેલજીઅમના રાજકારણમાં માથું ન મારતા. કાલ્દને આ વાત મંજૂર હતી. કારણ, તે બેલજીઅમના રાજકારણથી વાકેફ નહોતો. અને એ વિશે લખવાની શક્યતા જ નહોતી.

છતાં ય જર્મનસરકારની કનડગત ન ટળી. આખરે
કંટાળીને કાર્લે જર્મન સમૂહનું નાગરિકપદ છોડી દીધું.

તેના હૃદયનોના વાગ્યાણુ છટ્યા: 'કાર્ત્ત્વિયાં દેશદાઝ
નથી. એ સ્વદેશ વિનાનો રજાળતો રખડુ છે !'

મિત્રોએ સલાહ આપી કે બીજા કોઈ રાષ્ટ્રના વતની
 નથી જાઓ.

કાર્લે બન્નેને જવાબ આપ્યો: ‘આજે મારું જર્મની અકરમીઓના હાથમાં પડ્યું છે. તેમણે મને રાજગતો કર્યો છે. પણ જર્મની રાજનું નથી, પ્રજાનું છે. એની મહેનતકથા પ્રજા એક દિવસ બગશે અને મને મારું વતન પાછું આપશે. આઝાદ દુનિયામાં મારું જર્મની પણ આઝાદ બનશે. એ આઝાદી માટે હું આખર સુધી લડ્યા કરીશ. સાચો દેશપ્રેમ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવ દ્વારા જ વ્યક્ત થાય છે.

અને માર્ક્સ-એંગલ્સે દુનિયાની આઝાદીનો પાયો નાખ્યો. છૂટાછવાયાં મજદૂર સંઘો અને કાર્યકરોને સાંકળી લેતું આંતરરાષ્ટ્રીય કમ્યુનિસ્ટ લીગ સ્થાપ્યું. પરંતુ તેના કાર્યકરોમાં હજી સિદ્ધાંતોની ઓળવટ નહોતી. ‘સાચા સમાજવાદી’ઓ કામદારોના નામની માળા તો જપતા, પણ મિલની દુર્ગંધ તેમનાથી સહેવાતી નહોતી. આરામખંડમાં ખેત્રી શાંતિપૂર્વક, સભ્યતાપૂર્વક તેમને કાંતિ લાવવી હતી. વર્ગવિગ્રહ તેમને માન્ય નહોતો.

મજદૂર નેતા મૂંઝોં તો સંગઠનથી જ દૂર ભાગતો હતો. એ કહેતો કે ગરીબીની ચૂંક આવશે એટલે મજદૂરો આપમેળે રાડ પાડશે. એ પોતાને શાંતિપ્રિય અરાજકતાવાદી તરીકે ઓળખાવતો. અને મજદૂર સંગઠન તેમ જ હડતાળોનો સખત વિરોધ કરતો. તેમને રાજકારણથી દૂર રહેવાની શિખામણ આપતો. સ્ત્રીઓને પુરુષ સમીવડી માનવા

પણ તે તૈયાર નહોતો. તેણે પુસ્તક લખ્યું, 'ગરીબી-
દિલસૂદી.'

કાર્લે જોયું કે અમલ વિનાના વિચારો જેમ વાંઝીયા રાં
છે, તેમ વિચાર વિનાનો અમલ આંધજોળ રહેશે.

માર્ક્સ અને એંગલ્સે નક્કી કર્યું કે વિરોધીઓની
દરેકેદરેક દલીલનો વિગતવાર જવાબ આપવો. બન્ને
મિત્રો ઇંગ્લાંડની સફર ઉપડયા. ત્યાં એંગલ્સે જર્મન દિલ-
સૂદીની ટીકા કરતી સોળ પાનાની હસ્તપ્રત તૈયાર કરી. તે
લઈને કાર્લ પ્રસેસ્સ પાછો ફર્યો. એ સોળ પાનાને આધારે
તેણે ૮૦૦ પાના લખી નાખ્યા. કોઈ પણ વિષયના હોંઠાણમાં
ઊતર્યા વિના કાર્લને થેન પડતું નહિ. લેખકના નામ તરીકે
એંગલ્સનું નામ ઉપર હતું, કાર્લનું નામ નીચે ! આ
પ્રત એંગલ્સના હાથમાં આવી ત્યારે તે ચકિત જ બની
ગયો. પણ ખરી મુશ્કેલી તો હવે હતી: કાંતિકારી પુસ્તકો
છાપનાર પ્રકાશક મેળવવો એ રમત વાત નથી. આ પુસ્તક
લખાયે ૬૦ વર્ષ વીતી જવા છતાંય કોઈ પ્રકાશક ન મળ્યો.
આખરે સન ૧૯૩૨માં સોવિએત યુનિયને આ અંદાજ
પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

સન ૧૮૪૭માં કાર્લે મૂંઝેાંને જવાબ આપતી પુસ્તિકા
લખી. તેનું નામ 'દિલસૂદીની ગરીબી.' આજે તમામ
માર્ક્સવાદીઓ માટે તે પાઠ્યપુસ્તક બની ગયું છે.

* આપણી ભાષામાં હજી તેનો તરજુમો થયો નથી.

ભૂખ-તરસની પરવા કર્યા વિના કાલ રાત-દિવસ પોતાના કામમાં મથાગૂલ રહેતો. કમ્યુનિસ્ટ લીગની પ્રતિષ્ઠા વધવા લાગી. પેરીસનું ‘ઈન્સાફ સંઘ’ લીગ સાથે જોડાઈ ગયું. તેનું મૂળ સૂત્ર હતું, ‘સર્વ ઈન્સાન ભાઈ ભાઈ છે !’ હવે એ જૂના સૂત્રનો ત્યાગ કરી તેણે કમ્યુનિસ્ટ લીગનું નવું સૂત્ર અપનાવ્યું કે, “દુનિયાના મજદૂર એક થાવ !”

દુનિયાની તમામ સરકારો ચોંકી જઈ. તેમના ભાડુઆત અળખારોએ પ્રચાર શરૂ કર્યો: ‘યુરોપ ભરમાં કમ્યુનિસ્ટ ભૂત ભમી રહ્યું છે.’ તેમના આડતિયા જેવા વિચારકોએ આદેશ આપ્યો: ‘સામ્યવાદીઓથી ચેતો ! એ તમારી મિલકત જપ્ત કરશે. તમારી ઈઓની આખરૂ લૂંટશે, તમારો રાષ્ટ્ર-પ્રેમ હરી લેશે.

કમ્યુનિસ્ટ લીગે કરાવે પસાર કર્યો કે લીગ તરફથી સત્તાવાર જાહેરનામું બહાર પાડીને આ હલકટ કુથલીને સ્વચ્છવૃત્તો જવાળ આપવો. પણ એ લખે કોણ ? લીગની કાર્યવાહી સમિતિએ જવાબ આપ્યો: ‘માક્સ અને એંગલ્સ.’

અને આમ, દુનિયાની મજદૂર ચળવળનો પ્રવતારો પ્રગટ્યો. ચાર પ્રકરણવાળી આ નાનકડી પુસ્તિકા ભલભલા ગ્રંથોની ગરજ સારે તેવી છે. તેની સરળ અને સચોટ

રજૂઆત આજે પણ કામદાર ચળવળને આગળ ધપાવી રહી છે.

તેના પહેલા પ્રકરણમાં—મૂડીવાદી સમાજ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો, તેની ખામિયત શું છે, તેના ઉદ્દરમાં ઉછરતો કામદાર વર્ગ કેવી રીતે અને શા માટે મૂડીદાર વર્ગનું નિકંદન કાઢી સમાજવાદની સ્થાપના કરશે, એ દેંકામાં જણાવ્યું છે.

ખીલું પ્રકરણ દુશ્મનોના વાહિયાત આરોપોનો જવાબ આપે છે. એ કહે છે કે, પરસેવો પાડી રોટી કમાનારની મિલકત જસ નહિ થાય એટલું જ નહિ, પણ સામ્યવાદી સમાજ તેમાં વધારો કરશે. ફક્ત પારકે પૈસે તાગડધિન્ના કરનારાઓની જ મિલકત જસ થશે, અને સ્ત્રીઓની આખરૂ લૂંટવાનો તો સત્તાજ જ બિલો થતો નથી. સ્ત્રીઓને પુરુષની મિલકત માનનારાઓ જ આર્થિક વિચારી શકે. સામ્યવાદી સમાજમાં સ્ત્રીઓને સમાન અધિકાર આપવામાં આવશે. માણસાઈબધું જીવન જીવવાની તેમને તક મળશે.

અને સામ્યવાદ દેશદાઝ ઓછી નથી કરતો, તેને વધારે છે. કામદારવર્ગને તે આદેશ આપે છે કે, પોતપોતાના દેશને તે શોષકોના પંજમાંથી છોડાવે. આવા આઝાદ દેશો એક-બીજા જોડે મૈત્રી બાંધશે અને સામ્યવાદી વિશ્વમાં આંતર-રાષ્ટ્રીય બિરાદરી સ્થપાશે.

ત્રીજા અને ચોથા પ્રકરણોમાં જુદી જુદી છાપના સમાજ-

વાદીઓની ઊણપ બતાવી, કમ્યુનિસ્ટ લીગનો કાર્યક્રમ આપ્યો છે.

આઝાદ સંસ્કારી માનવને જાહેરનામું રાહ ચીંધે છે કે પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારવાની રીત આ છે.

સામ્યવાદી જાહેરનામાની શાહી સુકાય ન સુકાય ત્યાં તો યુરોપના ક્ષિતિજ પર લાલિમા છવાઈ ગઈ.

ફ્રાન્સમાં ક્રાંતિની મશાલ પ્રગટી હતી. પ્રજાએ રાજાનો તાજ છીનવી લીધો હતો. એ મશાલના તેજે બેલજીઅમના ગાઠ અધિકાર પણ આછા કર્યા, ત્યારે ફ્રેંચ રાજવીનો જમાઈ લીઓપોલ્ડ પ્રસેલ્સની ગાદીએ બેઠો હતો. સસરાની દશા જોઈ ચતુર જમાઈ વેળાસર ચેતી ગયો. તેણે જાહેરનામાવડીઓને જાણાવી વિવેક કર્યો:

“હે શ્રીમાનો ! મને રાજાનામું આપવાની રજા આપો. મારે પ્રજાની મરજી વિરુદ્ધ રાજપાટ નથી જોઈતું !”

જોવડીઓએ ચાલ પારખી અંગત મૂડીની દ્રંકબુદ્ધિએ રાજા સાથે વફાદારીના કરારો કર્યા. પોતપોતાની પેઢીનું હિત સાધી આમપ્રજાને દગો દીધો.

હવે, વિનયભૂર્તિ લીઓપોલ્ડ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં બહાર આવ્યો. તેણે પ્રસેલ્સમાં માર્શલ લૉ (લશ્કરી કાયદાનો અમલ)

જાહેર કૃત્યો. સભા-સરઘસો પર પ્રતિબંધ મૂક્યો, અને સામ્યવાદી લીગ પર તરાપ મારી.

ચમ, ચમ, ચમ, ખટ ! ખટ ! ખટટ-ખટ ! પ્રસેડસની પથરાળી સડકે પર સંગીનધારી સૈનિકોનાં પગલાં સંભળાતા હતા. માકસના ઘર આગળ આવી તે અટકી ગયા. ધડ ! ધડડ ! ધડ !

લેનચેન રસોડામાં હતી. જેનીએ બારણું ખોલ્યું.

“તમારા પતિ ક્યાં છે ?” અફસરે મૂછ આમળી. જેની જવાબ આપે તે પહેલાં જ કાર્ત્ત્વિય આવી પહોંચ્યો. તે બહાર જવાની તૈયારીમાં જ હતો.

“સર્વશુભસંપન્ન રાજશિરોમણિ મહાન લીઓપોલ્ડનું ફરમાન છે કે તમારે અમારી સાથે આવવું.”

કાર્ત્ત્વિય કથું બોલે તે પહેલાં જ નાગી તલવારોએ તેને ઘેરી લીધો.

“આ જુલમ.....” જેનીના મોંમાંથી બોલ સરી પડ્યા.

“તમારે પણ અમારી સાથે આવવાનું છે !” આબી બની ગયો. જેની તરફ આંગળી સ્પીંધીને અફસર બોલ્યો.

“કારણ ?” કાર્ત્ત્વિય પ્રશ્નમાં પડકાર હતો.

“એનો જવાબ જેલમાં મળશે.” મદાંધ અફસર ત્રાડૂક્યો.

આગળ સૈનિક, પાછળ સૈનિક અને વચ્ચે કાર્ત્ત્વિય તથા જેની. આ સરઘસ બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં હતું. ત્યાં ચાર વરસની જેની દોડીને માતાને વળગી પડી.

‘બા, મને પણ સાથે લઈ જા. આ લોકો તને મારી નાખશે.’

કાલે જાળકીને ઉપાડી લીધી. અત્યાર સુધી એક હરફ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના ઊભી રહેલ માતાની આંખમાં આંસુ ભરાઈ ગયા.

‘હું મારા જાળકોને મળી આવું છું’ તે જોડી, અને અફસર શું કહે છે તેની પરવા કર્યા વિના અંદર ચાલી ગઈ.

ઘોડિયામાં નાનકડો એડગર રમતો હતો. તેનું લાડકું નામ હતું મૂશ-કર્નલ મૂશ. તેને જે વરસની લોરા હિંચોળી રહી હતી. જેની ઘૂંટણભર ભેંસી ગઈ અને જન્મે જાળકોને બાથમાં લઈ લીધા. એટલામાં બહારની ધમાલ સાંભળી હેલન દરમૂથ પણ આવી પહોંચી. ‘લેનચેન, લીઓપોલ્ડના કૂતરાઓ બહાર ઊભા છે. અમને પકડવા આવ્યા છે.’

‘સત્યાનાશ જાય એ સૂવરનું ! તમે એનું શું બગાડ્યું છે ?’

‘બધું જ. એના કાવતરા કાલે દરરોજ ખુલ્લા પાડે છે, એની મેલી બાણ અમે ચાલવા દેતા નથી.’

લોરા માતાની કેટે વળગી રડવા લાગી. માતાની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ખરતા જોઈને મૂશ દિગ જંગી ગયો હતો. તે તો માતાનું હાસ્ય જોવા ટેવાયો હતો.

‘જલદી કરો !’ બહારથી અફસરની ગાડ સંભળાઈ. એ ધૂંઆંધૂંઆં થઈ રહ્યો હતો.

બાળકોને છેડતાં જેનીનો છવ ચાલતો નહોતો. પણ શાણી લેનચેનની વાત સાચી હતી. જેલમાં તેમને સાથે લઈ જવાથી શો લાભ ? તેણે મૂશને ચૂંમી ભરી લેનચેનને સોંપી દીધો.

કાલ્ અને જેની બહાર પડ્યા. તેમની આગળ પોલીસ ચાલતી હતી, પાછળ શસ્ત્રધારી સૈનિકો હતા. જેનીએ પાછળ ફરી જોયું ત્યારે દોરા અને મૂશને બાંધમાં લઈને લેનચેન ઉંબરા પર ઊભી હતી. તેના પગને વળગીને નાનકડી જેની દ્વર આલ્યા જતાં મા-બાપ તરફ એકીટશે જોઈ રહી હતી. ચારેની આંખોમાં આંસુ હતા પણ કોઈના મોમાંથી અવાજ નીકળતો નહોતો. આ વટવાળા કુટુંબમાં દુશ્મનની સામે નબળાઈ બતાવતાં કોઈ શીખ્યું નહોતું.

સૈનિકોની સંગીનોની આરપાર, બારસાખમાં મઢાઈ ગયેલા આ ક્રુણ છતાંય ગૌરવભર્યા ચિત્રને નજરમાં ભરી લઈને જેની આગળ ચાલવા માંડી. તેણે ફરી પાછું ન જોયું.

જેલને દરવાજે પતિ-પત્નીને વિષૂટાં પાડવામાં આવ્યા. જેનીને સી કેદીઓની કોટડીમાં ધકેલીને જેલરે દરવાજો બંધ કરી દીધો.

આ કોટડીમાં પાંચ-સાત સીઓ જોલફેલ પડી હતી. તેમના મોં રંગેલાં હતાં. એક ખાનદાન બાઈને પોતાની તરફ આવતી જોઈને પહેલાં તો તેમનામાં કુતૂહલ ભળ્યું.

‘આપણને ઉપદેશ દેવા આવી લાગે છે.’ એક શંકા પસાર થઈ ગઈ અને કુતૂહલને ઠેકાણે વેર વરસી રહ્યું.

પણ જ્યારે તેમણે જોયું કે જેની પણ તેમના જેવી જ એક કેદી છે, ત્યારે વેરનું સ્થાન મૂંઝવણે લઈ લીધું. ન કોઈ જોડ્યું કે ન કોઈ ચાડ્યું.

કોટડીના બાંધિયાર વાતાવરણમાં સસ્તા દારૂની ગંધ માથું પકવી દેતી હતી. પણ જેનીએ નાક ન દબાવ્યું. કમનસીબ સ્ત્રીઓ સામે તેને ધૂણા ન વજ્રટી. ડાળ અને દંભ જેવી વાત તેના સ્વભાવમાં જ નહોતી. હમીને તેણે પોતાનો હાથ આગળ ધર્યો.

જેનીના દરેક હાવભાવમાંથી સાચું સ્ત્રીત્વ ટપકતું. સમવડીયાની સાથે હાથ મિલાવતી હોય તેવી જ રીતે તે આગળ આવી પણ મૈત્રીનો હાથ સ્વીકારતાં બીજી સ્ત્રીઓ અવ્યકાર્થ. ‘અમે તો વેશ્યાઓ છીએ.’ જેનીના મોં સામે જોયા વિના એક જુવાન સ્ત્રી ધીમે સાદે જોલી.

પણ જેનીએ પોતાનો હાથ પાછો ન જોડ્યો. ‘એમાં તમારો એકલાનો દોષ થોડો જ છે? પેટનો ખાડો પૂરવા જ તમે જાત વેચો છો. એ વેચવાની ફરજ પાડનાર સમાજ સાચો ગુનેગાર છે.’

સ્ત્રીઓ ચકિત બની એકબીજા સામે જોવા લાગી. ‘તમને શા મટે પકડ્યા?’ એક બાઈથી ન રહેવાયું.

‘એ શુનેગાર સમાજને જડમૂળથી ‘ઉખેડી નાખવાનું મારા પતિએ મત લીધું છે. અને તેને મારો સાથ છે એટલે.’

વેશ્યાઓ માટે આ અનુભવ નવો હતો. ખરાબરીને તોલે તેમની જોડે વાત કરનાર જેની પહેલી હતી. તેમનામાં અનાયાસે અદબ આવી ગઈ. જેની માટે જગા સાફ કરી આપી. જેનીએ પોતાના બાળકોની વાત કરી. જેનીના હુઝે આખી ઓરડી રડી પડી.

માકસ' દંપતીની ધરપકડના સમાચાર આગની જેમ ફેલાઈ ગયા. શહેરમાં હાહાકાર મચી ગયો. લીઓપોલ્ડે જોયું કે આ તો કાચું કપાચું. માંડ ધાળે પડતો મામંત્રો ફરી કથળી પડ્યો.

ખીજે જ દિવસે જોલરને ફરમાન મળ્યું: ‘માકસ' દંપતીને છોડી મૂકો. તેમને હકપાર કરવામાં આવે છે.’

કાલ્પ અને જેની ઘેર આવ્યા ત્યારે પીરસ્યા બાણને હાથ અડાડ્યા વિના બાળકો સુપથાય બેઠા હતા. પણ મા-બાપ પાછા ફર્યાં ને વત્રતની લહેર આવી. ઠરમાયેલાં ફૂલ ખીસી ઉઠ્યાં. બાળકો દોડીને તેમને વળગી પડ્યાં.

એ દિવસે લેનચેનની સાદી રસોઈમાં સૌએ અનેરો સ્વાદ ચાખ્યો.

ચોડા દિવસ બાદ કાલ્પની ટપાલમાં એક લાંબુ પરળીડયું આવ્યું.

તેના પર ફ્રેંચ સરકારેની મહોર હતી. પેરીસની કાંતિ-
ગ્રેમી જનતાના દબાણને વશ થઈને ફ્રેંચ સરકારે કાર્લને
ફ્રાન્સમાં આવી વસવાતું આમંત્રણ આપ્યું હતું. ફ્રેંચ
પ્રજાના વહાલથી કાર્લનું હૃયું નાચી ઉઠ્યું. તેણે ઉમળકા-
ભેર ફ્રાન્સ જવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

માર્ચના છઠ્ઠા દિવસેલા અસેલ્સમાં કમ્યુનિસ્ટ લીગની
વડી કચેરી ભેખમમાં હતી. ફ્રેંચ સરકાર તકસાધુ હોવા
છતાં ફ્રેંચ પ્રજા કચેરીનું રક્ષણ કરી શકશે એવી ખાતરી
હોવાથી, તેને પેરીસ ખાતે ખસેડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં
આવી. ત્યાં જઈ નવી મધ્યસ્થ સમિતિ સ્થાપવાની
જવાબદારી કાર્લને સોંપવામાં આવી.

૬ : સન ૧૮૪૮ નો કાંતિ-જુલાળ

પેરીસનું એક કાફીઘર. એ શહેરમાં આશરે પાંચેલા
અનેક જર્મન કાંતિકારીઓ આવે ત્યાં આવ્યા હતા. સ્વદે-
શની જાલિમ સરકારને રણમેદાનમાં મળવા માટે તેઓ
અધીરા બન્યા હતા.

‘બોર્નસ્ટેડની યોજના શું ખોટી છે ? ખુદ ફ્રેંચ સરકારે
તેને બેરેકો ખાલી કરી આપી છે.....’ એક કાંતિકાર
બોલ્યો.

‘અને દરેક જર્મન સ્વયંસેવક દીઠ દરરોજ પચાસ

સેંટ આપે છે....આપણે સૈન્ય ઊભું કરવું જોઈએ.' બીજાએ તેને ટેકો આપ્યો.

'પણ આ બોર્નસ્ટેડ છે કોણ ? કોઈ કહેતું હતું કે એ તો જાસૂસ છે.' ત્રીજાએ શંકા બતાવી.

'એવી વાતો તો ચાલ્યા જ કરે.' પહેલા ક્રાંતિકારી કહ્યું, 'તમને બાકુનીન પર તો વિશ્વાસ છે ને ? ખુદ બાકુનીન આ યોજનાને ટેકો આપે છે.'

'તો વાત જુદી.' શંકા રજૂ કરનાર બોલ્યો.

એટલામાં લંબગોળ ટેબલને ડાબે ખસેડી એક ત્રીસેક વરસનો જુવાન ઊભો થયો. તેણે પહોળું કપાળ, કાળી ઝખકારા માદતી આંખો, કાળા ભગ્નર વાળ અને ભવ્ય ઘાંઘી પર સૌતું ધ્યાન દોરાયું. ખંડમાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

સૌ આ જુવાનની નેતાગીરી માનતું. (એ જન્મભાત નેતા હતો) કાર્ત્ત્વ માકર્મ.

'હું બોર્નસ્ટેડની યોજનાનો વિરોધ કરું છું.' કાર્ત્ત્વે ધડાકો કર્યો. 'તમે વિચાર તો કરો કે આ ફ્રેંચ સરકાર આપણને શામાટે મદદ આપવા માગે છે ? એ જાતે કેવી છે ?' કાર્ત્ત્વે આગળ ચલાવ્યું. ફેબ્રુઆરી ક્રાંતિ ફ્રેંચ કામદારે જીતી છે. તેમણે જ ફ્રાન્સનાં નાણાવટીઓના હાથમાંથી સત્તા લઈને ફ્રેંચ ઉદ્યોગપતિઓને આપી છે. પણ કૃતમ બનવું એ તો પૈસાદારોનો ધર્મ છે. કામદારોને તેમના હક્કનો ભાગ ન મળે એ માટે આજની ફ્રેંચ સરકાર આકાશ-

પાતાળ એક કરી રહી છે. તેમને પ્રજાસત્તાક બહાર કરવું નહોતું. તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીની બપોર સુધી તેની બહારાત થઈ નહોતી, એ યાદ છે ને ? પેરીસ કામદારોના પ્રતિનિધિ રાસ્પેલે જે લાખ કામદારો સાથે ટાઉન હાલ પર ચડાઈ કરવાની ધમકી આપી ત્યારે જ હાંફાડાંફાડાં માનદ સભ્યોએ પ્રજાસત્તાકની બહારાત કરી હતી. જે કલાકની અંદર કામદારે તેમને બંધારણની દલીલો છાપે ચડાવવાની ફરજ પાડી ત્યારે પેરીસની દીવાલો પર સરકારી ઘોષણાપત્રો ચોંટાઈ ગયા: 'ફ્રેંચ પ્રજાસત્તાક ! આઝાદી, સમાનતા, બંધુભાવ !'

સન ૧૮૩૦ ના ઠડવા અનુભવ પછી ફ્રેંચ કામદાર સમજણો થવા લાગ્યો છે પણ હજી તેનો અનુભવ કાચો છે. બંધુભાવની પોકળ વાતોથી એનું ઉદાર નિખાલસ દિલ ભોળવાઈ જાય છે. શેઠલો રણવાના હક્કની જ વાત લો ને. કામદાર પ્રતિનિધિ માર્ચે તલવારની ધારે આરજી સરકાર પાસેથી દરેક નાગરિકને શેજી આપવાનું વચન મેળવ્યું હતું. પણ ફ્રેંચ સરકારે તે પાળ્યું ?.....'

‘પણ એ બધી વાતોને આપણી સાથે શું લાગે વળગે ?’ પ્રેક્ષકમાંથી એકે કાર્લને આગળ બોલતા અટકાવ્યો.

‘હા, જોર્નલ્સ્ટેડની યોજના પ્રમાણે તો આપણે લોકસેના લેગી કરીને જર્મની પર આક્રમણ કરવાનું છે. આપણે ક્યાં ફ્રેંચ પ્રજા સાથે લડવાનું છે ?’ બીજાએ સવાલ પૂછ્યો.

“હું તમને પૂછું છું કે આવી તકવાદી સરકાર આપણને શામાટે મદદ કરવા તૈયાર છે?” કાર્ત્ત્વે સહેજ પછી જવાબ જાણે કર્યા વિના પૂછ્યું.

કોઈ ખોટું નહિ. યોડીવાર, પછી કાર્ત્ત્વે જ - આગળ ચલાવ્યું, ‘હું તેનો જવાબ આપું, એટલે તમને મારા વિરોધનું કારણ પણ સમજાશે.’

ફ્રેંચ સરકાર બેકારીનો સવાલ લોકથાહી રીતે ઉઠેલવા તૈયાર નથી. આપણા કમલાગ્યે જાહેર જેવો વગદાર મજૂર-નેતા સરકારી તપાસપંચમાં દાખલ થયો છે. કામદારોએ સંગઠનનો હક્ક માગ્યો, ખાસ મજૂર પ્રધાન નીમવાની માંગણી કરી, તેના જવાબમાં ફ્રેંચ સરકારે આ પંચ સ્થાપીને કામદાર લડતને આડે પાટે ચડાવી દીધી છે.

આવા સંજોગોમાં ફ્રેંચ સરકાર પોતાના હિતને ખાતર આપણા ઉપયોગ કરવા માગે છે. ફ્રાંસમાં અનેક જર્મન કામદારો છે. એને લડાઈમાં મોકલી એ ફ્રેંચ કામદારોને મોકરી આપવા માગે છે. કામદાર વર્ગની આંતરરાષ્ટ્રીય એકતામાં ફૂટ પાડવાની તેની મેલી મુશકે છે. એમાં આપણે શું તેને સાથ આપીશું? હરગિજ નહિ.

માલિક-કામદારના દરેક ઝગડાઓનો નિકાલ માલિકની તરફેણમાં અપાય છે. જાહેરમાં અપાય છે. પેરીસના લડાયક કામદારોને બહાર નોકરી આપવાને બહાને હાથપારી મળે છે. ફ્રેંચ કામદાર એક દિવસ

જરૂર જાગશે: આપણે તેની- લડતને- સાથ આપવાનો છે. તેના - હુશ્મનોના હાથનું આપણે રમકડું નહિ બનીએ. જોર્જિસ્ટોનની યોજના આપણે નહિ સ્વીકારીએ.

વળી ખીલ રીતે વિચારે. ક્રાંતિ એ કંઈ આપાત કે, નિકાસ કરવાનો માલ નથી. જર્મનીમાં વસતા કામદારો જાગશે ત્યારે જ ક્રાંતિ શરૂ થશે.'

કાર્લનું લાપણ પૂરું થયું. જોર્જિસ્ટોનને ટેકો આપનારાઓ પણ હથુપથુ થઈ ગયા. એ યોજના હાલ તુરત માટે તો બાબુએ મુકાઈ અને સભા વિસર્જન થઈ.

ક્રાંતિનું પારણું પેરીસ હિલ્લોળે ચડ્યું, તેના યુરોપ-ભરમાં પડધા પડ્યાં. ક્રાંતિ ! ક્રાંતિ ! ક્રાંતિ !

તા. ૧૩મી માર્ચને દિન વિએનાએ હથિયાર ઉપાડ્યા. તા. ૧૮મીએ બર્લિનની ક્રાંતિ સફળ થઈ. જર્મન પ્રજા જાગી હતી. હવે બહારથી ચડાઈ કરવાની જોર્જિસ્ટોનની યોજના આપોઆપ ભૂલાર્થ ગઈ.

કમ્યુનિસ્ટ લીગના તમામ સભ્યો એક એક કરીને જર્મની લેગા થઈ ગયા. માર્ક્સ અને એંગલ્સ હાઈનલેન્ડ પહોંચ્યા. ત્યાં જર્મન જાગીરદારો વિરુદ્ધ કામદાર વર્ગ અને ઉદ્યોગપતિઓનો સંયુક્ત મોરચો રચાતો હતો. કાર્લે તેને સાથ આપ્યો. પોતે તેના મુખપત્રનો તંત્રી બન્યો. કામદાર ચળવળના એ પહેલા માર્ક્સવાદી દૈનિકનું નામ હતું 'નૂતનહાઈન સમાચાર.'

વિજેના અને બર્લિનના ઉદ્ઘાવમાં કામદારોએ તેમ જ વિદ્યાર્થીઓએ આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો. વિજેનામાં હજી પણ ૪૦૦૦ સશસ્ત્ર વિદ્યાર્થીઓ કામદારવર્ગ અને મૂડીદારો વચ્ચે ઝૂલી રહ્યાં હતા. એમણે લોકથાહી હાંધી માટે ચળવળ બંદી રાખી. પણ જર્મન વેપારીઓને આ અશાંતિ પાલવે તેમ નહોતી. તેમના ગોદામોમાં મોંઘા માલ સતવાઈ ગયો હતો, કારણ કે, રાજદરબાર સાથે તેમના ધનિક ઘરાડો પણ ચહેર છોડી નાચી ગયા હતા. ઉદ્યોગપતિઓ પણ મોંઘો માલ જ પેદા કરતા હોવાથી તેમણે વેપારીઓને સાથ આપ્યો. વળી, ફ્રેંચ કામદારમાં તેણે ભાષિ જર્મન કામદારનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ જોઈ લીધું હતું. આજનો કામદાર આવતી કાલે પરિપક્વ બનશે ત્યારે પોતાનું ભવિષ્ય કાળું છે એ વાતની તેમને ખાતરી થઈ ગઈ. તેમણે પ્રજાને કહ્યું, ‘હવે તલવાર મ્હાન કરો ! આપણને આઝાદી મળી ચૂકી છે. હવે વેપાર ધંધે લાગી જાઓ.’

પણ તંત્રી કાર્લે તેમને પકડી પાડ્યા. તેણે કહ્યું, ‘તમે ભૂલો છો. ક્રાંતિના પહેલા પગથિયાને તમે તેનું જાંતિમ ધ્યેય માની જોશો છો, અમે તેમ નહિ માનીએ. કોઈને માનવા પણ નહિ દઈએ. અમે વિદ્યાર્થીઓને સાથ આપીશું. દરેક નાગરિકને રોટી રોજી અને સંપૂર્ણ સંસ્કારી જીવન જીવવાની તક ન મળે ત્યાં સુધી પ્રજાએ લડત બંદી રાખવી જોઈએ. અમલ આઝાદી તો ત્યારે જ મળશે.

પણે પ્રજાને સાથ આપીશું.’

પણ ઉદ્યોગપતિઓ આ નક્કર સત્ય જીરવી ન શક્યા. જે રાજાને છૂપી રીતે મુલેહના સંદેશા મોકલાવ્યા. પરંતુ ૧૯મી તેમની નળણી નાડી પારખી લીધી અને પોતે કે પાટલે જઈ ગેઠો. ઉદ્યોગપતિઓ ઉપર ઉપરથી તેો ધોધપક્ષમાં રહ્યા, પણ તેમના વિરોધમાં હવે બહુ દમ નહોતો. આથી, કાર્લનું કામ વધારે મુશ્કેલ બન્યું.

એ જમાનામાં જર્મની એક સંયુક્ત રાષ્ટ્ર નહોતું. સ્વીડીયા, પ્રશીઆ બ્રાઉનરીઆ આદિ જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોનું પુક્ત એકમ બનાવવાની પ્રજાની માંગને ‘નૂતન હાઈન માચાર’નો પૂરો ટેકો હતો. કારણે તેને માટે જબ્બર દોલત ઊભું કર્યું.

ચૂંટણીઓ થઈ. ક્રાંતકૃત્ શહેરમાં સંયુક્ત ધારાસભા ગી. પણ તેની સત્તા નામની જ હતી. એ જ દરમિયાન ક્રૂટમાં ૮૮ લોકશાહી સંસ્થાઓની પરિપત્ત મળી. ત્યાં ૬ કાયમી સંઘ સ્થાપવામાં આવ્યો. આ લોકશાહી સંઘની લેખન શાખાનો નેતા હતો કાર્લમાક્સ. સંઘનો એ પ્રાણુ તો. ખીણ શાખાઓ ઊંઘી ગઈ પણ સક્રિય ક્રાંતિકારી કાર્લની આજ્ઞાનું કાર્ય સતત બારી રહ્યું. તેણે કિસાનોને હાકલ રી કે રાજાને કર ભરશો નહિ ! તેણે પ્રજાને પડકાર કર્યો રાજાની ફોજો ગેરકાનૂની છે. તેને કર ઉઘરાવવાનો હક્ક થી. ધારાસભાના નવા કાયદાનો આ આદેશ છે. એ ગેર-કાનૂની ફોજોનો સામનો કરો !

રાખને તેમ જ ધારાસભાને આ સંઘ ખૂંચવા લાગ્યો. તેમને 'નૂતન હાઇન સમાચાર' આકરું લાગ્યું. પણ કાલને પકડ્યો કેમ ? એમણે કાલની વિવિધ પ્રકારે ઠનડગત આદરી. કાંતિની શરૂઆતમાં તેને નાગરિક હક્કો પાછા આપવાનું વચન આપ્યું હતું. તે મુજબ કુટુંબપ્રેમી પિતાએ જેની તથા બાળકોને કોલોન બોલાવી લીધા હતા. પણ હવે સરકાર ફરી બેઠી. તેણે કાલને અપવાદ ગણ્યો. અને કહ્યું કે, 'જર્મન સરકારે કાંતિકારીઓના હાથપાંચી રફ કરવાનું વચન આપ્યું છે ખરું, પણ હાલ તુરત તે તે માક્સને નાગરિક હક્ક પાછા આપી શકે તેમ નથી. માક્સના કુટુંબ પર દેશવટાની નાગી તલવાર તોળાઈ રહી.

ખીજી તરફ, તેના દૈનિકની આર્થિક હાલત પણ અત્યંત નાબુક હતી. તેની તમતમતી જગ્યાનું નિતનવા આંકડો આકર્ષી રહી હતી. ભેતભેતામાં એનો આંકડો ૬૦૦૦ સુધી આવી પહોંચ્યો. પણ સાથે સાથે ખોટ પણ વધવા લાગી.

એટલામાં તા. ૨૨મી જુને પેરીસના કામદારોએ ભૂખે મરવાનો ઇન્કાર કર્યો અને ફ્રેન્ચ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડ્યા. આપણો યુગ આજે જે મુખ્ય વર્ગો વચ્ચે વહેંચાઈ ગયો છે તે કામદાર અને મૂડીદાર વર્ગ વચ્ચે ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર ખુદ્દુ યુદ્ધ ફાટી પડ્યું. અને તરત જ કોલોનાનાં 'નૂતન હાઇન સમાચાર'ને મથાળે ખબર ચમક્યા:

'પેરીસ લોહીમાં તરબોળ બન્યું છે. વિપ્લવમાંથી મહાન કાંતિ જન્મી છે !' કાલે કહ્યું કે ફ્રેન્ચઆરીની કાંતિ 'સુંદર'

હતી, પણ જુનની ક્રાંતિએ મૂડીવાદી બગલગતોનો એ 'સુંદર' મુખવટો ચીરી નાખ્યો છે.

પાંચ દિવસ બાદ એ કામદાર ક્રાંતિનો પહેલો ભડકો ઓલવાઈ ગયો ત્યારે કાલે માકસે મૃત્યુલેખ લખ્યો:

‘ક્રાંતિ મરી ગઈ ! ક્રાંતિ ઘણું જીવો ! વિજેતાઓ હાયાં છે. હારેલાઓ જીત્યા છે !’

યૂરોપભરના મૂડીદારો જે પેરીસ ક્રાંતિથી ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતા હતા, તેને જીલ્દ અવાજે ગિરદાવનાર તંત્રી, જર્મન ઉદ્યોગપતિઓને કેમ પોસાય ? ‘નૂતન હાઈન સમાચાર’ના રક્ષાસહાય શેરહોલ્ડરો પણ પોબાશ ગણી ગયા.

✽

પેરીસનો લાલ સિતારો આથમી ગયો. યૂરોપભરની ક્રાંતિમાં ઓટ આવવા લાગી. પરંતુ ક્રાંતિનો ભરજુલાળ પજભરમાં ઓસરી જતો નથી. તેમાં ય તૂફાન બાજે છે. પ્રચંડ મોજાં જીછળે છે. તેનો લાલ લઈને ક્રાંતિનો કપ્તાન યોજનાબદ્ધ પીછેહઠ કરવામાં સફળ નીવડે તો જ જનતાની શક્તિ ભાવી લડતો માટે સંઘરી થકાય છે.

કાલે જર્મનપ્રજાને વેળાસર ચેતવણી આપી કે ક્રાંતિ સાથે અડપલાં કરશો નહિ. યુદ્ધની માફક ક્રાંતિની પણ ઠળા છે. તેના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનારાઓ હંમેશાં ખત્તા ખાય છે. ઉતાવળિયું પગલું ભરશો નહિ. નિર્ણયાત્મક

જંગનો દિવસ આવે તે પહેલાં જ જો-તમે તમારી શક્તિ વેડફી નાખશો તો તેથી દુશ્મનના જ હાથ મળ્યૂત બનશે. તમારી કરતાં એ વધારે જોગવાર છે. તેનું સંગઠન વધારે સારું છે. તેને સત્તા ચલાવવાની આદત છે, આવડત છે. જોઈ વિચારીને પગલું ભરજો.

પરંતુ અકળાયેલી પ્રજા ધીરજ રાખી શકી નહિ. સમય પાકે તે પહેલાં જ નાના-મોટા ધર્મગાણાં ખેલાઈ ગયા, ને લાગ જોઈને દુશ્મને આક્રમણ આરંભ્યું.

તા. ૨૫મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૪૮ નો સૂરજ ઊઠ્યો, ને કોલોન શહેરમાં જોરદાર અફવા બિડી કે આજે જાહેર સલાને વિખેરી નાખવા માટે થાકી લશ્કર આવે છે.

બસ, પ્રજા ઉકળી ગઈ. લોકોએ કોલોનની શેરીઓમાં ઠેર ઠેર બેરીકેડો ખડી કરી લીધી. ગરીબોના ઘરની ઘરબળરી નાકે નાકે ખડકાઈ ગઈ. તેની પાછળથી લોકસેનાએ સરકારને પડકાર કર્યો, આવી બાબતો, હિંમત હોય તો! અમે અમારું રક્ષણ કરીશું. પ્રજાનો મિશન જોઈને લશ્કરી કમાન્ડર ઠંડો-ગાર બની ગયો. તેણે ફોજ પડેડની વાત મુલતવી રાખી.

થોડા દિવસ બાદ વાતાવરણ શાંત થયું. જનતાએ બેરીકેડો ઉઠાવી લીધી ત્યારે ફોજ કમાન્ડરે માર્શલ લૉ જાહેર કર્યો !

આવી અકારણ લશ્કરી હિલચાલની મુખ્ય નેમ 'નૂતન હાર્દન સમાચાર'ને આડકતરી રીતે બંધ કરાવવાની હતી.

અને આ વખતે દુશ્મનની આશા ફળી પલ્લુ ખરી. તા. ૨૭મી સપ્ટેમ્બરનો અંક બહાર પડી શક્યો નહિ.

ટમટમતા દીવાને અજવાળે કાલં અને જેની ધીમે અવાજે મસલત કરતા હતા. વાળુ કરીને બાળકો લેનચેન સાથે સૂવા માટે આલ્યા ગયા હતા.

‘પણ હવે કરવું શું ? આપણે સંપાદકમંડળ વિખેરી નાખવામાં ઉતાવળ કરી.’ જેની બોલી.

જે દિવસ બાદ શહેર પરથી માર્ચલ લૉ બહી ગયો ત્યારે કાલં સિવાયના બીજા સંપાદકો કચારના ચે જર્મનીની હઠ વટાવી ચૂક્યા હતા.

‘અને ‘જનરલ’ને તો અહીંથી મહામહેનતે ખસેડ્યા છે.’ જેનીએ ઉમેર્યું.

‘એનો ભાવનાશીલ સ્વભાવ....’ કાલં વહાલથી વાક્ય અધૂરું મૂકી આગળ ચલાવ્યું. ‘મુખ્ય સવાલ સંપાદકોનો નથી. તેને ખાતર એમની ધરપકડનું જોખમ ખેડવું એ વ્યાજબી નહોતું. આપણે પોતે જ થોડાં દિવસો સુધી તો કામ ચલાવી શકીએ તેમ છીએ. મુખ્ય મુશ્કેલી તો છે પેસાની. દૈનિકની તિજેરીમાં ફૂટી બદામ પલ્લુ સિલક નથી.’

થોડીવાર સુધી બન્ને ચુપ રહ્યા.

‘તમારો નવો મિત્ર કંઈ મદદ કરે તેમ નથી ?’ જેનીએ મમરો મૂક્યો.

‘કોણ ? ફેલીઆથ ? એ આપણી સાથે જોડાવા તૈયાર છે. પણ પૈસા ક્યાંથી કાઢે ? ફેલીઆથ પ્રખ્યાત જર્મન કવિ હતો.’

‘હું એક વાત કહું ?’ જેનીએ નીચી નજરે સૂચવ્યું. ‘તને કોઈ દિવસ ના કહી શકાય ખરી ? કાલે હસીને કહું.’

‘મારા પિયરથી આવેલ ચાંદીના વાસણો વેચીને છાપુ ચલાવો.’

‘ના.’ કાલે જેનીનો હાથ પકડી લીધો. ધસમસતી કાંતિ આપણે ઉંખરે આવીને ઊભી છે ત્યારે આપણે આપણો ક્વજ નીચે નહિ ઉતારીએ, આપણું દૈનિકે તેને વધાવી લેવા માટે છવતાં રહેવું જ જોઈએ. પણ હું કહે છે એ રીતે નહિ.’

‘તો કેવી રીતે ?’

‘છાપુ તરફથી મને નાનો વારસો મળવાનો છે. તે પૈસા આજે ઉપાડી લઈએ તો કેવું ?’ કાલે પૂછ્યું.

‘તમારી જેવી ઇચ્છા.’ જેની સહમત હતી.

અને એ રાતે દીવો ઓલવાઈ ગયો. ખીજે દિવસે સંવારે ઊડીને જાનને જણા ખડખડાટ હસી પડ્યા. ‘એકે શરૂ થયું, ‘લડું થયું.’ ખીજાએ પૂરું કર્યું, ‘લાંગી જાનજી !’

હવે માકર્સફેલ્ડ પાસે કોઈ અંગત મિલકત રહી નહોતી. સ્વાર્થત્યાગનો ઢંઢેરો પીટવાની કાર્યને ટેવ નહોતી. જેનીએ મિત્રને લખેલ પત્રમાંથી જ આપણે જાણી શક્યા છીએ કે એ વખતે તેમણે સાત હજાર જર્મન રૂપિયા છાપા પાછળ ખર્ચ્યા હતા.

✽

એક્ટોબર માસની શરૂઆતમાં એંગલસ વગેરે કોલોન પાછા ફર્યા. તેના બાપે પોતાના વર્ગદુશ્મનોના છાપાને એક પછુ પાછું પરખાવવાની 'ના' પાડી હતી.

આપા સંલોગોમાં તા. ૧૨મીને દિન દૈનિક ફરી બહાર આવ્યું ત્યારે દુશ્મનો સાથે નિર્ણયાત્મક જંગના દિવસો આવી પહોંચ્યા હતા. વિએના અને બર્લિનમાં વિપ્લવ જાગ્યો. કાર્લના છાપાએ જનશૈર્યના નવા પ્રકરણો ધિરદાવ્યા. તેણે પ્રજાને કહ્યું કે, રજવાડી હિંસાનો જવાબ હિંસાથી જ આપી શકાય. નહિ તો તમારો જંગ કસાઈ અને બકરાં વચ્ચેની લડાઈ જેવો બની જશે.

કોલોનના લોકશાહી પક્ષે લડતનો આદેશ આપ્યો. આ અપીલ પર સહી કરનારાઓ ઠેર ઠેર ગિરફતાર થવા લાગ્યા. પણ કોલોનવાસીઓના આગ્રહ મિલ્તજથી ડરતો કોલોનનો કમાન્ડર, કાર્લ તથા તેના મિત્રોને જેલમાં પૂરતાં અચકાયો. તેણે તેમને જ્યુરી (પંચ) સમક્ષ ખડા કર્યા.

સુકદમાની તારીખ પડી. સરકારપક્ષ તરફથી દલીલો

પૂરી થઈ. ટોટમાં ગણગણાટ શરૂ થઈ ગયો. ન્યાયાધીશે નાની હથોડી ઠોકી:

‘ખામોશ ! ખામોશ ! હવે આરોપીઓ તરફથી ઠા. કાલ્ ભાક્ષને પોતાનો ખચાવ રજૂ કરવાની અદાલતી રજા આપવામાં આવે છે.

સૌથી પહેલાં પાંકડા પર જેની ભડી હતી. તેની આંખમાં આંસુ નહીં પણ નીકર વિશ્વાસ દેખાતો હતો. સૌની આંખો આરોપીના પાંજરા તરફ ફરી. કાલ્ ભાક્ષો થયો. તેને ધીર ગંભીર અવાજ સંભળાયો:

‘માનવર ન્યાયાધીશ અને જ્યુરીના માનદ સભ્યો ! હું એક વકીલ છું. કાયદાની આંટીપૂટીઓ બધી છું. આજે સરકાર અમને રફ થએલા કાયદાની રૂએ પકડે છે. અમારી ધરપકડ ગેરકાનૂની છે. જુન ક્રાંતિ અમે છૂટી હતી. તેની પાવક જવાલામાં એ જૂનો રજવાડો કાયદો બળીને ખાક થઈ ગયો છે.’

‘એ કાયદો ઘડનારા સાચા હંતા કે તેને બાળનારા, એ વાતનો ફેંસલો ઈતિહાસ કરશે. આ જ્યુરીમાં તેને ઇન્સાફ કરવાની લાયકાત નથી.

‘અમને પકડનાર ગુનેગાર છે. એમની ચાલ ગેરકાનૂની છે. આજે રાજા છૂટે છે તો અમને ફાંસીને માંચડે બંધ થડાવે. પણ કાયદેસર પગલાં ભરવાના ઢોંગ એણે છોડી દેવા બેઠ્યો. ધારાસભાએ ઠરાવ કર્યો છે કે રાજાએ કર ન ઉધ-

રાવવા. અમે એ ઠરાવનો અમલ કરતા હતા. હવે શું-
ગાર કોણ ? રાજા કે અમે ?

‘ધારાસભા પ્રજાના હક્કોનું જતન કરવા માટે અસમર્થ
હોય તો તે પોતાના હક્કો પણ ખોઈ બેસે છે. કારણ કે,
એ હક્કો તેને પ્રજાએ આપ્યા છે. રાજા પ્રતિક્રાંતિ કરે
ત્યારે લોકો નવી ક્રાંતિ કરીને જવાબ આપે એ તદ્દન
વ્યાજબી છે.

‘નાટકનો પહેલો અંક પૂરો થઈ ગયો છે. આરંભાયો છે.
તેમાં કદાચ પ્રતિક્રાંતિ છતશે પણ ત્રીજા અંકમાં તો લોક-
ક્રાંતિનો જ વિજય થશે. એ સુખાંત અનિવાર્ય છે !’

ન્યાયસભા સ્તબ્ધ બની આ ધીજતા જવાળામુખી સામે
એકીટશે બેઠી રહી હતી. તેમના શ્વાસ અદ્ધર ઊડી ગયા
હતા. થોડા સમય માટે કોર્ટની કારવાર્ધ બરખાસ્ત કરવામાં
આવી. પછી જ્યુરીના મોવડીએ અદાલતમાં આવીને કાર્લને
આભાર માન્યો. લોકશાહી કાયદા વિષે આજુ બાધપ્રદ
ભાષણ આપવા માટે મુખારકળાદી આપી અને જ્યુરીએ
ચુકાદો આપ્યો:

‘ડૉ. કાર્લ માર્ક્સ અને તેમના સાથીઓને સત્વર મુક્ત
કરો !’

*

પણ હવે જર્મન ક્રાંતિની ઓટ વેગ પકડી રહી હતી.
તેથી ‘નૂતન હાઈન સમાચાર’ ખુલ્લું રજુમેદાન છોડી ગેરીલા
બન્યું.

દોલોનના ઠમાંડરનો શુસ્સો હાથથી ગયો. પણ મીંદડીની ડોકે ઘંટડી બાંધે દોણ ? તેણે પોલીસના વડાને કહ્યું કે, 'તમે કાર્લ માર્ક્સને પકડો !'

પણ પોલીસનો વડો હોળીનું નાળિયેર શા માટે ખને ? તેણે આ દરખાસ્ત પ્રાંતના સરસૂબા પર મોકલી આપી. પણ કાર્લ માર્ક્સ જેવા લોકપ્રિય નેતાને પકડવો એટલે પોતાની આબરૂના કાંકરા કરવા ખરાબર હતું. સરસૂબાએ હળાહળ ઝેરનો ઘટો ગૃહપ્રધાનના હાથમાં સોંપ્યો.

આ તો મોંમાં ફળફળતું બટેટું આવી પડ્યા જેવી વાત હતી. કાર્લને પકડવા બધા જ ઈતેજાર હતા, પણ તેને પકડતા સૌ ડરતા હતા. તેમણે હાઈન પ્રાંતના પ્રમુખની સલાહ માગી. તે પણ કાર્લને ગિરફતાર બનેલો જોવા રાજી હતો. પણ જનઆંદોલનનું તેને જ્ઞાન હતું. તેણે કહ્યું કે માત્ર રાજાવિરોધી પ્રચાર માટે તેને પકડશો તો પ્રજા નહિ માને, એ કોઈ ચોક્કસ ભૂલ કરી બેસે તેની વાટ જુઓ, અને એ નિમિત્તે જરૂર કરતાં વધારે સખ ઠાકી દો. કાયદામાં ભલેને એ પારંગત હોય, પણ નજીવી ભૂલો તો માણસ માત્ર કરે છે.

પરંતુ કાર્લ માયાનો નીકળ્યો. તેની રાહબરી તબે છાપું કાયદાના સકંજમાંથી આબાદ રીતે છટકી જતું હતું. આખરે અકળાઈને સરકાર નફરત બની. કાર્લને રાજાવિરોધી પ્રચાર કરવા માટે જ તેણે હુદપાર કર્યો !

હકપારીનો હુકમ આવ્યો ત્યારે કાર્લ કોલોનમાં હાજર નહોતો: ક્રાંતિના ચડતા જુલાળ વળતે મદદ કરવાનું વચન આપેલ રેમપેલ નામના મૂડીદાર પાસે તે ફાળો ઉઘરાવવા માટે હેમ શહેર ગયો હતો.

ક્રાંતિની ઊતરતી કળા જોઈને વાણિયાએ પાઘડી ફેરવી નાખી. પણ ખુદ કાર્લનું મોં તોડતા તે અચકાયો, અને એક મિત્ર પાસેથી ત્રણસો માર્ક (ચલણી નાણું) અપાવ્યા.

કાર્લ કોલોન પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે હકપારીનો હુકમ વાંચ્યો. તેને ખાનામાં મૂકીને પોતે આખરી અંક બહાર પાડવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

આ અંક લાલ શાહીથી છપાયો હતો. તેમાં ફેલીઆથનું વિદાય ગીત ગાતું હતું:

‘સલામ ! લડતની દુનિયાને સલામ.

સલામ ! ઝૂમતા હરીફોને સલામ.

સલામ ! મેશબૂબ્યા ખેતરોને સલામ.

સલામ ! નાગી તલવારને સલામ.

સલામ ! ઓ જગત—પણ આખરી નહિ.

ફરમનોના ઘા છતાં આત્મા અમર છે વીરલા ! પાછો ફરીશ હું એક દિન અને મ્યાનમાંથી ખેંચીશ મારી તાલી તલવાર.’

આખરી અંક વાચકોના હાથમાં આવ્યો. તેનો અક્ષરે-

અક્ષર બોલતો હતો: ‘અમે દુશ્મનો સામે તરણું આપ્યું નથી.’

તે દિવસે મોડી રાત મુધી કાલં પાછો ફર્યો નહિ. દૂબતા વહાણના કપ્તાનને હજી ઘણું ઘણું નિપટાવવાનું બાકી હતું. છાપખાનાનાં બીલ, કાગળના વેપારીઓનું લેણું, અને એવું તો બીણું ઘણું ચ.

‘કાલં! જો, આટલા રૂપિયા મળ્યા છે.’ શાહુકારની દુકાનેથી સ્ત્રીધી કચેરી પર આવીને જેનીએ કહ્યું.

‘હાથ! હવે નિરાંત છે. આપણી પાસે હવે કશું સિલક રહ્યું છે ખરું?’

‘હા, પેલા ચાંદીના વાન્નણો. આ પૈસા તો આપણું ફર્નિચર અને કપડાં ગીરવી મૂકીને લાવી છું.’

કોલોનથી માકર્સ કુટુંબ પેરીસ આબ્યું. જેનીના ચાંદીના વાસણો કટકે કટકે વેચીને તેમનું ગુજરાન ચાલતું હતું.

એટલામાં એક સવારે ફ્રેંચ સરકારનું ફરમાન આબ્યું. પેરીસના દેદાર બદલાઈ ગયા હતા. તેના પર પ્રતિક્રાંતિ સવાર બની બેઠી હતી. આવી સરકાર પણ માકર્સને સ્ત્રીધો બકારો આપતાં ભોંકી પડે એવી જગખર માકર્સની પ્રતિબ્ધા હતી. તેણે લખ્યું હતું કે, ‘તમે પેરીસ છોડી મોરણિહાન જિલ્લામાં જઈ વસો.’

કાલે દુશ્મનોની રમત પામી ગયો. તેણે સરકારને જવાબ આપ્યો, 'તંદુરસ્તી માટે ખતરનાક એવી જગામાં મોકલીને તમે મને મારી નાખવા માગો છો ! પ્રજાનો નોતર્યો હું આખ્યો હતો. તમે ફ્રેંચપ્રજાને તેમ જ તેમની ક્રાંતિના તમામ મિત્રોને દગો દીધો છે. હું બારે હૈયે ફ્રાન્સ છોડી જાઉં છું.'

✽

માર્ક્સે કુટુંબે લંડન ભણી પ્રયાણ કર્યું. તા. ૫મી સપ્ટેમ્બરે કાલે ફ્રેંચીઆથને કાગળ લખ્યો કે, 'હું લંડન જાઉં છું. જેની બાળકો સાથે પંદરમીએ જિપડશે. ત્યાં સુધીમાં તેમના ગાડીભાડાના પૈસા પણ હું ઉઘરાવીને મોકલી શકીશ કે કેમ તેની મને શંકા છે....!'

૭ : લંડન-નિવાસ

ધુમ્મસના ધાબળામાં લપેટાઈને લંડન શહેર હજી જિંધતું હતું, ત્યાં બંદરના ઓપારા પર એક વહાણે લંગર નાખ્યું. ફકરો બોલે ને ખેડુ જાગી જાય તેમ ખલાસીઓના દેકારા થરૂ થઈ ગયા.

વહાણમાંથી એક પ્રોટ સી બે બાળકીઓને આંગળીએ વળગાડી નીચે જિતરી. તેમને કિનારા પર મૂકી તે ફરી

વહાણમાં ચડવા જતી હતી, એટલામાં પાછળથી જિંડો સાદ સંભળાયો: 'લેનચેન....!'

કાલ્ ઉતાવળો ઉતાવળો તેમની તરફ આવી રહ્યો હતો. બાળકીઓ દોડીને બાપને બાઝી પડી. એ બન્નેને ચાર ચાર ચૂમીઓ ભરીને નીચે ઉતારતા ઉતારતા કાલ્ અધીરા બની પૂછવા માંડ્યું, 'જેની ક્યાં છે? તેની તબિયત કેમ છે હવે? અને મારો મૃશ? કર્નલ મૃશ કેમ દેખાતો નથી?'

નાના મામાના નામ પરથી કાલ્ના મોટા પુત્રનું નામ એડગર રાખવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ યુરોપમાં હુલામણાનું નામ આપવાની પ્રથા બહુ જ પ્રચલિત છે. એડગર સૌનો લાડકો હતો. અને બાપ-દીકરો નવી નવી રમતો ઉપજાવી કાઢતા. એકવાર લડાઈ લડાઈતી રમત રમતી વખતે એડગરનું નામ પડી ગયું- 'કર્નલ મૃશ.'

'બધા મજામાં છે' લેનચેને જવાબ આપ્યો. અને તે વધારે જોલે તે પહેલાં જ વહાણના કોઠા પરથી ઘંટડીનો રણકાર સંભળાયો- 'કાલ્!....ઓ 55.....'

જેની નાનકડા મૃશને તેડીને કોઠા પર ઊભી હતી. માદીકરો બન્ને હાથ હલાવતા હતા. છતંગ ભરીને એકી જાણે કાલ્ સીડી ચડી ગયો. અને જેનીના હાથમાંથી મૃશને અદ્ધર ઉપાડી લઈ જોડ્યો,

‘જેની !.... કેટલા દિવસ થઈ ગયા....જેની ! મેં આપણી મંદુલી એવી સરસ રીતે ગોઠવી લીધી છે કે તું જોઈને છક થઈ જઈશ....’ લાગણીવશ કાલ્ જોલતો હતો ત્યારે જેની ઘડીકમાં માથું ધુણાવતી તો ઘડીકમાં હસી પડતી. એમને જોઈને હેલને છાનામાના ડુઃખણાં લઈ લીધા અને હમાલને બોલાવી સામાન ઉતારાવવા લાગી.

જેનીને હવે પૂરા દિવસો હતા. કુટુંબને લઈને પ્રેમાળ પિતા જે ‘મંદુલીમાં’ આવ્યો તે લંડનના ચેલ્સી નામના પરાની એક ચાલની જે ચોરડીઓ હતી. એના મૂળ લાડુ-આત પાસેથી કાલે તે પેટા ભાડે રાખી લીધી હતી. અહીં જ નવેમ્બર ૧૮૪૬માં જેનીએ તેમના ચોથા બાળકને જન્મ આપ્યો. આ દીકરાનું નામ પાડ્યું ગીડો. ગળથુથીમાં જ અનેક ચિંતાઓ પીને જન્મેલું બાળક આ દુનિયામાં આવીને એક રાત પછુ નિરાંતે સૂતું નહિ. બળે કલાકમાં તે ઝબકીને જાગી જતો અને ચીસો પાડવા માંડતો, તેને દરરોજ કોઈ ને કોઈ ડુઃખાવો ઊપડ્યો જ હોય. હેલન ખિચારી તેના ઘરગથ્થુ ઉપચારો કરે જતી, પરંતુ એક વરસ સુધી રિબાઈ રિબાઈને આખરે ગીડો મરી ગયો. તેને આ દુનિયા ન ગમી. એવી દુનિયાને સત્વર બદલાવી નાખવાનો તેના મા-બાપનો નિર્ધાર વધારે મજબૂત બન્યો.

શોકમાં રૂબેલા આ કુટુંબ પાસે એક દિવસ, ઘર-માલિક આવ્યો અને ઊભા ઊભા ઘર ખાલી કરાવ્યું. કાલે ઘરનું

ભાડું મુખ્ય ભાડૂતને આપતો. આ મુખ્ય પૈસા ઘર-માલિકને પહોંચતા નહિ કયાં હોય એટલે માલિકે માત્રને ઘર બહાર કાઢ્યો હતો. પણ લંડનમાં ઘર મેળવવું-અને તે પણ એક પરદેશી માટે-એ સહેલું કામ નહોતું. આજની જેમ ત્યારે અંગ્રેજ સરકાર પરદેશી કાંતિકારીઓની કનડગત ન કરતી, એ વાત સાચી; પરંતુ પેન્સેટકે મુખી લોકોને પરદેશીઓ જોડે બહુ હળવું મળવું ગમતું નહિ. સામાન્યના શુભાનમાં એ લોકો પોતાને દેવના હીથેલા ગણવા લાગ્યા હતા.

વળી એંગલસ હજી યુરોપમાં જ હોવાથી લંડનમાં કાર્ત્ત્વની ઓળખાણપિછાણ પણ નામની જ હતી. રોજિંદા જીવનની નાની બાબતોમાં કાર્ત્ત્વને બહુ ગતાગમ નહોતી પડતી. કાર્ત્ત્વ કરતાં એ વખતે જેનીનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન વધારે હતું, પરંતુ એ ખિચારી કાચેવાસે ઘર ચોધવા શી રીતે નીકળે ? માંડ માંડ લીસ્ટર સ્વેચ્છરની એક જમન હોટેલમાં કાર્ત્ત્વને ઓરડી મળી. થોડા દિવસો સુધી તો આખું કુટુંબ એક ઓરડીમાં સાંકડમુકડ પડી રહ્યું, પણ તેનું ભાડું પોસાય તેમ નહોતું. આખરે સોહો સ્વેચ્છરની ડીન સ્ટ્રીટમાં તેમને બે ઓરડીઓ મળી ગઈ. આ લત્તો તફન ગરીબ હતો. લંડનની સુધરાઈને તેના આરોગ્યની કશી દરકાર નહોતી.

એવા સોહો સ્વેચ્છરનું અઢાવીસ નંબરનું નાનકડું ઘર આજે ઇતિહાસને પાને ચડી ગયું છે; કારણ, ત્યાં જ માત્ર

પોતાના ભરથકે જીવનના પૂરા છ વરસ વીતાવ્યા છે. જીવનની નજીવી વિગતોમાં તણાઈ જવાને બદલે સાચી પ્રતિભા કેટલી જાંચે જીડી શકે છે, એ વાતની આ મૂળી દીવાલો સાક્ષી પૂરે છે.

આવી અંગત હાઠમારીઓ વચ્ચે ય સાચો ક્રાંતિકાર, જર્મન સરકારની જીત કબૂલવા તૈયાર નહોતો. 'નૂતન હાઈન સમાચાર' એની પકડમાં ઝડપાઈ ગયું, તેના જવાબમાં માક્સ અને એંગલ્સના નામે ૧ લી જાનેવારી ૧૮૫૦ ને દિન નવા છાપાનું નિવેદન બહાર પડ્યું. તેનું નામ હતું, 'નૂતન હાઈન રીવ્યુ.'

બહોળા કુટુંબની જાળમાં અટવાએલી જેની હ'મેશાં માક્સને સાથ આપતી. તેણે નવા પવના બ્યવસ્થાપકની ઘણી જવાબદારીઓ પોતાને માથે ઉપાડી લીધી. નિવેદન ઠહેતું હતું કે શરૂઆતમાં તે ૮૦ પાનાના દળદાર માસિક રૂપે બહાર પડશે. સહેજ પછુ પૈસાની મોટળાશ થાય કે તરત જ તેને પખવાડિક અને શક્ય હોય તો અઠવાડિક બનાવી દેવામાં આવશે. અને ત્યાં સુધીમાં જો જર્મની પાછા ફરી શકાય એવા સંજોગો જિલા થાય તો તે ફરી દૈનિકરૂપે જર્મનપ્રજા સમક્ષ હાજર થશે ! 'નૂતન હાઈન સમાચારે' પોતાનો આખરી બોલ પાળ્યો હતો. તેણે દુશ્મન સામે શિર જુઠાવી તલવાર મ્યાન ફરી નહોતી. ફરી તલવાર ઉગામવાના તેના વચન ટાઢા પહોરના ગપ્પા નહોતા.

પરંતુ, લાંડન આવ્યા પછી નાણાંની લંગી કદી દૂર થઈ નહિ. ગરીબી સામે મરણિયો ખેંચી ઝૂમતો ક્રાંતિનો સૈનિક, ‘રીબ્યુ’ ના માત્ર છ અંકો જ બહાર પાડી શક્યો. વળી, તેનો માર્ગ સ્વરણ બનાવી દેવા માટે જર્મન સરકાર આતુર તો નહોતી જ. જર્મનીના હેંગર્ગ શહેરમાં આ છાતું છપાવાનું હતું. ત્યાં પ્રશીઆની ફોજ થાણું જમાવીને પડી હતી. રીબ્યુને માટે આહુકો બનાવવા એ પણ લોહાના ચણા આવવા બરાબર હતું. તેમનો મિત્ર લાસેલી માંડ પચાસ આહુકો નોંધાવી શક્યો, ફ્રાંકફૂર્ટમાં માઈસનો મિત્ર વેડી-મેયર માત્ર ૧૦૦ કોપીઓ જ મંગાવી શક્યો. છ માસની દોડધામને અંતે તેણે ફક્ત ૫૧ ગીલ્ડર (જર્મન નાણું) લેગા કર્યા હતા.

ત્યારે ડાર્વિને ઘેર બે ટંક ખાવાના સાંસાં હતા. તેણે ઓક્ટોબરમાં વેડીમેયરને પત્ર લખી જણાવ્યું કે ત્યાંના એક શાહુકારને ત્યાં જેનીના ચાંદીના વાસણો ગીરવી પડ્યા છે, તેમાંથી નાનકડી જેનીનો ચાંદીનો ચમચો બાકી રાખી બીજા બધા વાસણો વેચી નાખે અને પૈસાં તત્કાળ રવાના કરે, નહિ તો કામ ચાલુ રાખવું અશક્ય છે.....

એંગલ્સ રખડતો રખડતો યુરોપથી લાંડન પાછો ફર્યો, ત્યારે ડાર્વિનના ઘરની હાલત જોઈને તેણે મનમાં ગાંઠ વાળી લીધી કે ચોતે મેંચેસ્ટર જઈને નોકરી લઈ લેવી. અને માઈસને મદદ કરવી.

રીબ્યુનો છેલ્લો અંક નવેંબર માસમાં બહાર પડ્યો, ત્યારથી બે દસકા સુધી માક્સ અને એંગલ્સનું સીધું સહ-કાર્ય ચાલતું ગયું. કારણે લાંડન રહ્યો ને એંગલ્સ બાપની પેઢીમાં નોકરી કરવા મેંચેસ્ટર ઉપડી ગયો. બે લોકો સાથે બેસીને ન લખી શકતા પણ છતાંય તેમના અંગત કે બહાર જીવનની નિકટતા ઓછી ન થઈ. દરરોજ પત્રો દ્વારા તે પરસ્પર વિચારોની આપ-લે થતી. વારે તહેવારે ચોકબંધ લેટ સોગાદો લઈને ‘જનરલ’—એંગલ્સનું માક્સ કુટુંબ પાડેલ હુલામણાનું નામ—ટપકી પડતા ત્યારે ડીન સ્ટ્રીટની ઓરડીઓ આનંદથી ધનગનવા લાગતી.

પરંતુ એંગલ્સ જેવા વીરલા કોઈકેજ નીકળે. ખીજા મિત્રો પાસેથી મદદની ખાસ આશા રાખવી નકામી હતી. એક દિવસ અકબાઈને જેનીએ વેડીમેયરને લખ્યું, ‘મારા પતિનો સમય નજીવી ઉપાધિઓ વેડફી નાળે છે, તે બેઈને મારું હૈયું વલોવાઈ જાય છે. તેની જરૂરિયાતો એટલી ઓછી છે કે કોઈ ધારે તો નજીવો પ્રયત્ન કરીને પણ તેને જરૂર મદદ કરી શકે. ખીજાઓની કઠણાઈઓમાં મદદ કરવા ઠોડી જતો કારણ આજે પોતે મદદવિહોળો બની ગયો છે. એમ ન સમજતા કે અમે કોઈની મદદ માટે લીજ માગીએ છીએ, પણ જે લોકો કારણ પાસેથી આટઆટલી નવી પ્રેરણા પામ્યા છે, તેમની શું એટલી ચે ફરજ નથી કે તેના ‘રીબ્યુ’ નો કારભાર જરા વધારે ચીવટ પૂર્વક સંભાળે ?

એમ કરવા તેઓ બાંધાએલા છે, એમ મને તો લાગે છે-
અને એ કહેતા મને શરમ પણ આવતી નથી.

મને ઘણીવાર રૂમો ભરાઈ જાય છે, પણ કાલ્ના ખ્યાલો
બુદ્ધિ જ છે. એને ભાવીમાં વિશ્વાસ છે, તેણે કહી ય એ વિશ્વાસ
શુભાચ્છો નથી, અને કપરામાં કપરી સુત્રીબતોમાં ય તેનો
આનંદી સ્વભાવ ધર ગળવી મૂકે છે. મને ખુશ મિત્રજનમાં
ભુએ કે તરત એ ગેલમાં આવી જાય છે, અમારા બાળકો
પણ મને બહુ જ લાડ લડાવે છે, અને એ ભેદને કાલ્
ખુશ ખુશ થઈ જાય છે....'

અને માતાના લાડ કરતા બાળકોમાં સન ૧૮૫૧ના
માર્ચ મહિનાએ એક નવો વધારો કર્યો. માકસને ઘેર
ક્રાસિસ્ટા જન્મી. સુવાવડ તો સહેલાઈથી પસાર કરી પણ
માનસિક ચિંતાઓને લીધે જેની માંદી પડી. ઘરમાં રાત્રી
પાઈ પણ હતી નહિ. લંડનના કામદાર મિત્રો રૂપિયા-એ
રૂપિયા આપી જતા. ત્યારે કાલ્ હસીને કહેતો કે લોકો
વાતો ઉડાડે છે કે હું કામદારોનું શોષણ કરીને કામદારોની
સરખાણત્યારી સ્થાપવા નીકળ્યો છું !

૧૮૪૬ની પાનખર સુધીમાં કમ્યુનિસ્ટ લીગના તમામ
સભ્યો ઇંગ્લાંડ ભેગા થઈ ગયા હતા. અહીં લીગ ફરી
સંસ્થાપન થયું. પરંતુ શરૂઆતમાં જ ધડાકો ઝોલી ગયો.

ક્રાંતિના દુશ્મનો પર દાઝ તો સૌને ચડી હતી પરંતુ
વિલીયં અને શેપરની આગેવાની તળે કેટલાંક બુવાનો તો તદ્દન

ગાંડાતૂર યાની ગયા. આમ જનતાના વિશાળ આદિલન પરથી તેમનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો. માર્ક્સબાપાએ તેમને કહ્યું: ‘આકળા ન થાઓ, ઠંડા પડે ! દુર્મનની છત પછી અસલ પરિસ્થિતિ શું છે તે બારીકાઈથી તપાસો. તમે એવી તપાસમાં માનતા નથી એટલે જ એકની એક વાત પોપટની જેમ રચ્યા કરો છો. ને છત્તા સિદ્ધાંતોને જડ બનાવી દેા છો. તમને એમ લાગે છે કે તમને ઈચ્છા થઈ કે તરત જ ક્રાંતિએ સફળ બનવું જોઈએ. ના, લાઈ ના. તમારી ઈચ્છાને લીધે નહિ પણ નક્કર વાસ્તવિકતાના જોર પર જ ક્રાંતિ ચાલે છે.

અમે કામદારોને કહીએ છીએ કે તમારે પંદર, વીસ-અરે પચાસ વરસો સુધી આંતરવિગ્રહમાં તમાવું પડશે. એ બંદીમાં તપાઈને બહાર નીકળશો તો જ તમે આજની હાલત બદલાવી શકશો. એટલું જ નહિ, પણ રાજકર્તા બનવાની લાચકાત પણ કેળવી શકશો. સત્તા ચલાવવાની આવડત આ લાંબી લડત જ તમને આપશે. પરંતુ તમે તો કામદારો પર હુકમ છોડો છો કે આજને આજ અખાઈએ જ રાજસત્તા કબજે કરો, નહિ તો અમે-તમારા ઉદામ નેતાઓ-લાંબા થઈને સૂઈ જઈશું!

અમે જર્મન કામદારને તેની જિણ્ણપો બતાવી તે દૂર દરવા માટે સમજાવીએ છીએ ત્યારે તમે તેમના રાષ્ટ્રીય વહેમો અને જર્મન કારીગરની આંકડી વાડાળોરીને પંપાળી

પંપાળીને સસ્તી લોકપ્રિયતા કમાયો છો. આજે તેમને તમારી વાત મીઠી લાગે છે—અને લાગે જ ને ? જૂના નેતાઓ જેમ 'જનતા' શબ્દનો મલાવી મલાવીને ઉપયોગ કરતા હતા તેમ તમે 'કામદાર' શબ્દનો મંત્ર વાપરો છો, પરંતુ યાદ રાખજો, તમારી ભૂરૂંદી લાંબો વખત નહિ ટકે. . .

આ 'ઉદ્દામ યૂધ'ની લીગમાં લઘુમતી હતી, પણ હજી હમણાં જ ઊગીને ઊભું થતું લીગ એમના ઝગડાઓની હડફેટમાં ન આવી જાય એટલા માટે બહુમતીએ નિર્ણય કર્યો કે લીગનું વડુ મથક લંડનથી ડોલોન ખાતે ખસેડવું અને ત્યાં જ નવી મધ્યસ્થ સમિતિ સ્થાપવી. લંડન બિડલામાં છે શાખાઓ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરે અને મધ્યસ્થ સમિતિ જોડે સીધો સંપર્ક રાખે. પરંતુ લઘુમતી એ વાત સ્વીકારવા તૈયાર નહોતી. લંડનમાં વિલીય અને શેપરડનું જોર હતું. નકામી લમણાઝીકમાં પડવા કરતાં માફસ અને તેના નિકટ મિત્રોએ લીગમાંથી છૂટા થવામાં જ રહ્યાપણ માન્યું.

અને ઠાલું લંડનની બહાર પ્રવૃત્તિઓમાંથી લગભગ નિવૃત્ત
 થની ગયો. લંડનના નિર્વાસિતોની કુચલીઓથી તો માફક
 પહેલેથી જ દૂર હતો. એ જમાનામાં લંડન, યૂરોપલદમાંથી
 હદપાર થયેલા ક્રાંતિકારીઓનું વિરામસ્થાન બન્યું હતું.
 નિર્વાસિતોની રાહતસમિતિ દ્વારા તેમનું બહાર ઠાલું
 ચાલતું. પરંતુ માતૃભૂમિની હૂંફ જોડ્યાં બાદ મોટા ભાગના
 કાર્યકરોની ધગશ મોળી પાડવા માંડી હતી. સૌના મગજમાં
 એક જ વિચાર ઘુમરિયું ખાતો હતો-તે એ કે રાજવીઓ

પીગળે અને તેમને પોતપોતાને વતન પાછા ફરવાની રજા મળે તો સારું. ધરતીમાંથી જાગતા આંદોલનથી તેઓ દૂર હતા. નજીવા કારણોસર આ નવરા નિર્વાસિતો આપસમાં લડી પડતા, અને જુદાં જુદાં વાડાઓમાં વહેંચાઈ જતા. એ લોકો વર્ગવિશ્રદ્ધમાં માનતા ન હોવાથી તેમની સાથે મળીને કોઈ અસલ પ્રચારકાર્ય કરવું એ માર્ક્સવાદીઓ માટે અશક્ય હતું.

આ નિર્વાસિત સમિતિ માર્ક્સ અને એંગલ્સે, બાઉએર, ફ્રેંડર અને વિલીયમી મદદ વડે સ્થાપી હતી. દરેક રાજદ્વારી નિર્વાસિતની અંગત મુશ્કીળતો માટે તેમને સહાનુભૂતિ હતી. બન્ને મિત્રો કૂલ નહિ તો કૂલની પાંદડી તેમની ઝોળીમાં ધરી દેતા. પરંતુ રાજકીય બાળતોમાં તેમણે પહેલેથી જ નિર્વાસિતોના બખેડાઓમાં પડવાનો ઇન્કાર કરી દીધો હતો. એવામાં, ‘રીન્ચુ’ના ચોથા અંકમાં ક્રિકલની ટીકા વાંચ્યા પછી તો ઘણા નિર્વાસિતો માર્ક્સ-એંગલ્સના વિરોધીઓ બની ગયા હતા.

આ ક્રિકલ, પહેલાં એક પાદરી હતો. તેણે એક છટા-છેડા કરેલ બાઈબેલ લગ્ન કરવાથી જર્મન દેવજોએ તેને હડપૂત કરવા માંડ્યો. ત્યારે અચાનક લોકોએ તેને પ્રગતિ-શીલતાનો પરવાનો લખી આપ્યો, અને સંજોગોની વિચિત્રતા તેને માર્ક્સ અને એંગલ્સ જે રાજકીય પક્ષના સભ્યો હતા, તે જ પક્ષમાં ઘસડી લાવી. અર્થાત્ આ ક્રિકલ

મહારાજનું પોત અસલ કાંતિકરનું નહોતું. એ ગિરફતાર થયા કે તરત જ તેણે પોતાના સાથીઓને દગો દીધો- તેમના નામો પોલીસને આપી દીધા ! બહાર આવી જેલ-યાત્રાના સ્વાર્થત્યાગનો ઢંઢેરો પીટવતા પણુ એ નશરમાયા. જાહેર કામ એ એમને મન નફો કમાવવાની મૂડી હતી. કામદારોને સાચા કાંતિમાર્ગ પરથી જાણે રસ્તે ચડાવી દેવા માટે મૂડીદારો આવા નકલી નેતાઓની હંમેશાં શોધમાં જ હોય છે. એમનો કીર્તિસ્તંભ બાંધી આપવા માટે મૂડીદારો આડકતરી પણુ મદદ કરે છે. તેની પાછળ પાણીની માફક પૈસા વેરે છે. કામદારોની આંખમાં ધૂળ ફેંકનારની પોલ જલદી ખુલ્લી ન પડી જાય એ માટે પૂરતી તકેદારી લેવાય છે.

સસ્તી કીર્તિ પાછળ પરવાના બની ભમતા નકલી નેતાઓની કાલંને બહુ જ ચીડ હતી. વળી આ ક્રિકલ મહારાજ લાંડનના નિર્વાસિતો પર જોટો રોખ જમાવી રહ્યા હતા. જર્મનકાંતિ હાથવેંતમાં છે, તેને માત્ર નાણાંની જ લંગી છે વગેરે વગેરે ગપગોળાઓ ફેંકી, આગળ જતા આ લાઇશેક અમેરિકા જઈ એ લાખનું ફંડ પણ લઈ આવ્યા. હવે આ તરકટ સામે લાલ બત્તી ધર્યાં સિવાય છટકો નહોતો. અને કાંતિની ઠોઈ પણ જરૂરિયાત 'નૂતન-હાઈન રીબ્યુ' પૂરી કર્યાં સિવાય રહે તેવું બને જ કેમ ?

ક્રિકલનો પરપોટો ફૂટ્યો. સૂપડામાં દાળ આટકીએ ત્યારે દાણાં ને ફેાતરાં બુદા પડી જાય તેમ છીછરા તત્વો

હોડી ગયા પણ અસલ કાર્યકરો તો માકસની સાથે જ રહ્યા. તેનું મિત્રમંડળ નાનું બલ્કે હોય પણ એની કાયા નક્કર હતી. જુદા જુદા તબક્કામાંથી પચાર થતી ક્રાંતિ જેટલે અંશે અડદ-મગને છટા પાડી શકે છે તેટલે અંશે તે સાંજોપાંજ પાર ઉતરે છે અને તે પછીનું નવસર્જન સરળ બને છે.

૮ : કોલોન કાવત્રાકેસ

જેની એક માસની ફાજિસ્તાને પડખામાં લઈને સૂતી હતી. જાંડની વચ્ચોવચ મૂકેલ એક બાલકની આસપાસ બાળકો કુંડાળું ઠરીને ઊભાં ઊભાં કાગળની હોડીઓ તરાવતા હતા. આ હોડીઓ બનાવતા તેઓ કાલું પાસેથી શીખ્યાં હતા. કાલે ધૂંટણિયાલોર બેઝીને એક તરફની હોડીઓ પર દીવાસળી ચાંપી અને બોલ્યો: ‘રૂપેનનું’ નૌકા-સૈન્ય સળગી ઉઠ્યું !’

બાળકો કૂદતા કૂદતા બોલવા માંડ્યા, ‘દુશ્મનની હાર થઈ, આપણે કાફલો બચી ગયો !’

આવી રીતે રમતગમતમાં બાળકોને ઇતિહાસના પાઠ પઢાવવામાં ઠાલું મથગૂલ હતો ત્યાં એક મહેમાને જાંડમાં પ્રવેશ કર્યો.

‘કેમ ઘરમાં કોઈ છે કે ?’

‘ફેલીઆથ !’ કાલં મહેમાનને ઓળખી, તેને ભેટવા સામે ગયો.

‘દેવતા દર્યાન દુર્લભ હોય, ત્યારે મંદિરે પહોંચ્યા વિના કંઈ છૂટકો છે ?’ ફેલીઆથે ટકોર કરી.

જમનીથી ભાગીને ફેલીઆથ-લંડન આવ્યો કે તરત જ માકર્સના વિરોધીઓએ તેને ઘેરી લીધો હતો. નિર્વાસિતોના દરેકેદરેક નાના-મોટા વાડાઓ આ પ્રખ્યાત કવિને પોતાની જમાતમાં પૂરી દેવા માટે આકાશ-પાતાળ એક કરી રહ્યા હતા. પણ ફેલીઆથ એક પ્રમાણિક કવિ હતો. તેને જનતાના ગીત ગાવા હતા. તમામ આડંબરથી એ દૂર ભાગતો. તેણે સૌને જાકારો આપી દીધો અને જાતે ચાલીને માકર્સના નાનકડા મિત્રમંડળમાં ભળી ગયો. એમને વિશે ખોલતા ખોલતા કવિએ માકર્સને કહ્યું, ‘એ બધા ઉતરી ગએલા, શંકાસ્પદ લોકો છે.’ માકર્સે હસીને જવાબ આપ્યો, ‘વાપા-ઝોડું થાય ત્યારે થોડીઘણી ધૂળ અને ફીચડ ઉડ્યા વિના રહે જ નહિ. કાંતિયુગ માત્ર શુભાખના અતરની માફક મધ-મધતી પુશળૂ લરી આવતો નથી. એમાં કાદવના છાંટા માણસ પર ઉડે તે સ્વાભાવિક છે. એની પરવા કરવામાં માલ નથી.’

ફેલીઆથ વિરોધ કરવા જતો હતો ત્યાં તેને અટકાવી માકર્સે ઉમેર્યું, ‘ચરકાર આપણને કચડી નાખવા માટે તત્પર ખની છે, કેટલાંક લોકો મૂરખ બનવાનો લોક-

શાહી હક્ક માગે છે. તેમની પાસે સરકાર આપણી નિંદા કરાવે છે. આપણા પર કાળો કાયદો લાગુ કરે છે. એ બધું ધ્યાનમાં રાખીએ તો બીજા રાજદ્વારી પક્ષોની સરખામણીમાં આપણો પક્ષ વધારે ચોખ્ખો રહ્યો છે એમ જ કહેવું પડશે.’

‘પણ વિલીય એમની જોડે લગે તે બહુ કહેવાય.’

‘હા, પ્રતિક્રાંતિનો ફટકો તેને આકરો પડી ગયો છે.’ અંગત બાબતોમાં કાલની સહિષ્ણુતા અપાર હતી. ક્રાંતિના માર્ગમાં પાણી ન મૂકે એવી બધી કમજોરીઓ તેણે સમંદર પેટ સહેલાઈથી સમાવી લેતું. પરંતુ ધ્યેયને ધક્કો પહોંચાડે એવી નાની વિગત પણ તેને સુસ્ત બનાવી શકતી.

‘એ બધું તો ઠીક, પણ આ રૂગ અને કિંકલની કલબો વચ્ચે ઠીક ઠીક ઝગડો જામ્યો લાગે છે....’

‘એવા દેડકા-ઉંદરડાની લડવાડમાં મને રસ નથી.’ વાતને વચમાં જ ઠાપી કાલે પૂછ્યું,

‘નાથજી પકડાઈ ગયો તે સાંભળ્યું ?’

‘ના ભાઈ, શું વાત છે ?’

‘જર્મન સરકાર આફ્રુ ખાઈને આપણી પાછળ પડી છે. તમને સ્વપ્ને થ જ્યાલ નહિ હોય કે આપસાહેબ દોરાવારમાં બચી ગયા છે. જર્મન સરહદ વટાવવામાં સહેજ પણ મોડું થયું હોત તો કદાચ તમે પણ આપણા બિરાદરો સાથે આજે કેલોનમાં જેલની હવા ખાતા હોત. સમજ્યા ભાઈ સાહેબ !’

આ અગિયાર કમ્યુનિસ્ટ કેદીઓનો કેસ ઇતિહાસમાં 'કોલોન કાવત્રાકેસ'ને નામે મશહૂર છે. તેમનો દોષ સાબિત કરવા માટે ભેદતા પુરાવા જર્મન સરકાર પાસે હતા નહિ. અઢાર અઢાર મહિનાઓ સુધી તેણે કેસને સુલતવી રાખ્યા હયો.

તે દરમિયાન, 'વિક્સીય પાર્ટી' અને 'માર્ક્સ પાર્ટી' વચ્ચેનું અંતર વધતું જ ગયું. વિક્સીયવાદીઓના કામ માટે પણ સરકારે જાણીભેદને માર્ક્સવાદીઓને જ જવાબદાર ગણ્યા. માર્ક્સના હસ્તાક્ષરોની નકલ કરાવીને જુદાં દસ્તાવેજો ઊભા કર્યા. પોતાના જસૂસો દ્વારા ચોરીઓ કરાવી, ખોટા સાક્ષીઓ ખડા કર્યા અને આખરે કોર્ટમાં કેસ શરૂ થયો.

કેદીઓ પાસે બચાવના સાધનો હતા નહિ. લંડનમાં રહીને તે પૂરા કરવાનું માર્ક્સે ખીડું ઝડપ્યું.

કાર્લ કામે વળગ્યો. રાત-દિવસના લેદ ભૂંસાઈ ગયા. ૨૮, ડીન સ્ટ્રીટનો આગલો ખંડ, કાવત્રાકેસની ઠચેરી જેવો બની ગયો. એક કાગળ જર્મન પોલીસના હાથમાં જાય તો બીજો કાગળ ખિરાદરોને મળે, એવી આશાથી દરેક કાગળની છ છ નકલો જુદા જુદા શિરનામે રવાના થતી. તેને માટે કાર્લે દંડપીઓ બનાવવી પડતી. પોલીસ આંખમાં તેલ આંછીને, કાર્લના આવતાજતા પત્રો પર કડક નજર રાખતી હોવાથી કોઈ પણ પત્ર સીધો જર્મની મોકલવો, એ સલામત.

નહોતું. પેરીસ, ફ્રાંકફર્ટ થઈને પત્ર કોલોન પહોંચતો. એ માટે અનેક બૂકા શિરનામાની જરૂર પડતી. એંગલસ, વર્થ વગેરે મિત્રો આ શિરનામા પૂરા પાડતા. પછી તેની યાદીઓ બનાવવાનું કામ આખા ઘર પર આવી પડતું.

પોલીસ અને માક્સ વચ્ચે ખરેખર, જેરીલા જંગ આરંભાયો હતો. જેની પોતાનો મંદવાડ ભૂલી ગઈ. આંગળીઓ દુખવા લાગે ત્યાં સુધી એ કંપીઓ ઉતારે જતી. નાનકડી જેની અને કર્નલ મૂશ પણ કામે ચડી ગયા હતા. અનેક ખેપીઆઓ સંદેશાઓ લાવતા અને લઈ જતા. સાંજ પડે ડીન સ્ટ્રીટમાં બધા ગિરાફરોનો અછી જામતો.

શુજરાન માટે કાર્લ બીજા છાપાઓમાં લેખો લખતો, એ પણ આ ગાળામાં બંધ પડ્યા. એંગલસ અને બીજા મિત્રોએ તેને માટે પાઈ પાઈ કરીને પૈસા લેગા ક્યાં અને ધૂળમાંથી ધાન પેદા કરતી લેનચેન સૌને સાદી પણ સ્વાદિષ્ટ રસોઈ જમાડતી રહી. સતત કામના થાકોડાને લીધે કાર્લની ભૂખ ઊડી ગઈ હતી. તેને લીવરનો રોગ હોવાથી, આમ પણ તેની પાચનશક્તિ નબળી તો હતી જ. તેનો બહોલો લેવા માટે કાર્લને અથાણા મરચાં ને તીખું તમતમતું ખાવાની ટેવ પડી ગઈ.

અચાનક કામઢી કચેરી બની ગયેલ ઘરમાં બાળકો દોડાદોડ કરતા, સીસોટીઓ વગાડી કોઈ કોઈવાર ગાવા માંડતાં, ત્યારે કાર્લથી ઠપકો દેવાઈ જતો. પરંતુ જેની

તેમને કરડી આંખે દૂર જાયેડવાં માંડે કે તરત જ પોતાના 'જંગલી મિત્રજ' માટે શ્રમિદો બનેલ પિતા મા-બાપકોની માફી માગી લેતો ! કાર્લ હંમેશાં કહેતો કે, 'બાપકો જ મા-બાપોનાં સાચા શિક્ષકો છે.'

ધાકેલો કાર્લ ટેબલ પરથી ઉઠીને ખારી મુઠી આંટા મારવા માંડતો. વિચારોની ગૂંચવણ એ ચાલતા ચાલતા જ ઉકેલતો. કોઈ કોઈવાર તે અચાનક જેની પાસે આવી અટકી જતો અને વહાલથી આરામ લેવાનું કહેતો ત્યારે હસીને જેની જવાબ આપતી : 'આ કળમુખી સરકારનું હિચકાર જુઠાણું ઉઘાડું પડશે ત્યારે બધો ય થાક ઉતરી જશે !'

અને તેમની મહેનત લેખે લાગી પણ ખરી. સરકારે વીળીચૂંટીને જ્યુરીમાં પોતાના માણસો દાખલ કર્યા હતા. તેની પોલીસ કેદીઓના બચાવ માટે આવતા કાગળો ઝડપી લેતી. છતાં ય એ જ્યુરીને બહાર કરવું પડ્યું કે જર્મન સરકારે રજૂ કરેલ દસ્તાવેજો બનાવટી છે ! કહેતાં તો કહેવાઈ ગયું પણ પાછળથી પસ્તાવો થયો. જ્યુરીના પગ કાંપવા લાગ્યા. તેને ન્યાય કરતાં પોતાની બત વધારે વહાલી હતી. બધા કેદીઓને છોડી મૂકે તો સરકારી કોપ વહોરવો પડે તેમ હોવાથી, તેણે માત્ર ત્રણ કેદીઓને જ નિર્દોષ ઠરાવ્યા અને બાકીનાઓ પર લાંબી કેદની સજા ઠોકી બેસાડી.

યુકાદો બહાર પડ્યા પછી માર્ક્સે આ કેસની સત્ય વદના એક પુસ્તકના રૂપમાં બહાર પાડી. આખા યુરોપમાં

ચક્રચાર જતમી. જર્મન સરકારની હાંસી થઈ. અને સરકારને ગાલ પંપાળીને જોત્રી રહેવું પડ્યું.

કમ્યુનિસ્ટોને નૈતિક જીવ મળી પણ તેની કિંમત આકરી હતી. ટમી સપ્ટેમ્બરે માકસે એંગલ્સને લખ્યું, ‘મારી પત્ની માંદી છે, લેનએનને થાકોડાનો તાવ આવે છે, પણ દાકતરને જોલાવવા જેટલા પૈસા મારી પાસે નથી. છેલ્લાં આઠ દિવસથી અમે ખોટા અને રોટલી પર જીવીએ છીએ—અને હવે એ પણ મળશે કે કેમ તેની શંકા જ છે. ઘરમાલિક આવીને અમને ઘરખહાર કાઢે એટલું જ બાકી રહ્યું છે....એને વીસ પાઉંડ આપવાના બાકી છે. ભડીયારો, દૂધવાળો, ભાજીવાળો ખધાનું અમારી પાસે લેણું નીકળે છે. આ મુસીબતોનો ક્યારે અંત આવશે એ સમજાતું નથી. આ મહિને જો કામદારો પાસેથી રૂપિયા—જે રૂપિયા ઉધાર લીધા ન હોત તે અમે ભૂખે જ મરત.’

કેલોન કેસ પૂરો થયા પછી કમ્યુનિસ્ટ લીગનું વિસર્જન થયું. વિલીયમ પણ ચોતાની શાખા બંધ કરી અમેરિકા આવ્યો ગયો. ત્યાં તેણે વેપાર શરૂ કર્યો.

૯ : ગરીબી અને લેખન

સન ૧૮૫૨ નો જાનેવારી માસ ચાલતો હતો. સતત કામનો થાક અને પૌષ્ટિક ખોરાકના અભાવે કાર્લની વજ જેવી કાયા પણ તોડી નાખી.

તે માંદો પડ્યો. લીવર તો ખરાબ હતું જ, હવે તેને દમ ચડવા લાગ્યો. આખા શરીરે ગૂમડાં ફૂટી નીકળ્યાં. તેનું કામદું મન પથારીમાં બેચેન બની ગયું. જેની તેને દવા પાવા આવતી, ત્યારે તે અકળાઈને બોલી ઉઠતો,

‘માણસ કામ ન કરી શકે, તો જીવનું બેકાર છે ! એલી માણસ અને પશુમાં ભેદ શો ફરક ?’

પરંતુ લેનચેનની કાળજીભરી માવજત અને કુદુંબની હૂંફમાં કાર્લની તબિયત સુધરવા માંડી. બહાર ફરવા જવાની તમન્ના ફરી બાગી ઉઠી. પણ ઘરની બહાર પગ શી રીતે મુકાય ? પહેરવા માટે કોટ-પાટલન ઘરમાં હતા નહિ. એ તો શાહુકારને ઘેર ગીરવી મુકાઈ ગયા હતા. તે પૈસા વડે જ તેની માંદગી દરમ્યાન દવાદારનો ખર્ચ પૂરા થયો હતો.

પથારીમાં બેઠાં બેઠાં તેણે હળવે હળવે કામ શરૂ કરી દીધું. આખરે તા. ૨૫મી માર્ચને દિન ‘એન્ટીન્ય જુમીએર’ ની હસ્તપ્રત પૂરી થઈ.

કાર્લનો મોટો પુત્ર મૂશ, તે ટપાલમાં નાખવાની તૈયારી કરતો હતો, પાર્સલ અમેરિકા મોકલવાનું હતું. નોકરીની શોધમાં માર્ક્સનો મિત્ર વેડીમેયર ત્યાં જઈને વસ્યો હતો તે જ આ પુસ્તકના પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરવાનો હતો.

‘મૂશ, મને જરા કાગળ ને કલમ લાવી આપ તો બેટા ! વેડીમેયર કાકાને ત્યાં નાનકડો બાબો આવ્યો છે. આ પાર્સલ સાથે જ આપણે તેની વધામણી મોકલી દઈએ.’

આ પત્રમાં કાર્લે લખ્યું: ‘હુનિયામાં પગ મૂકવા માટે આથી વધારે યોગ્ય ક્ષણ પસંદ કરવી અશક્ય છે. લંડનથી કલકત્તા સાત દિવસમાં પહોંચી શકાય એવો વખત આવશે ત્યાં સુધીમાં કાં તો આપણા માથા ધડથી વેગળાં થયાં હશે અથવા તો આપણે ઘરડાં બની ગયા હોઈશું. ઑસ્ટ્રેલીયા, કેલીફોર્નિયા-પેસીફિક ! હુનિયાના નૂતન નાગરિકોને સ્વપ્ને ય ખ્યાલ નહિ આવે કે આપણી હુનિયા કેટલી નાની હતી, સાંકડી હતી....’

આ વાત આજથી સો વરસ પહેલાં મંદવાડની પધારીએથી ઊઠી ગરીબી સાથે બાથ લીડતો કાર્લ લખી રહ્યો હતો ! માનવપ્રગતિમાં કેટલી અપ્રતિમ શ્રદ્ધા, હતી તેને ! રોજિંદા જીવનની પામરતાથી પર તેની દષ્ટિ દૂર દૂર જોતી હતી અને એ ઉજ્જવળ ભાવિ માટે લડવાની તાકાત બક્ષતી હતી.

✱

લંડન આવતાંવેંત કાર્લે અર્થશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો હતો. કાર્લ અને એંગલ્સ બન્નેને બારથી ચૌદ જેટલી પર ભાપાઓ આવડતી. હવે એશિયાની ભાપાઓ પણ તેણે શીખવા માંડી.

કમ્યુનિસ્ટ લીગના વિચર્જન પટ્ટી તેમની રખડપટ્ટી ચોાછી થઈ ગઈ. જે અવકાશ માટે બન્ને મિત્રો હંમેશાં અંખતા તે હવે મળ્યો. તેમણે સાથે મળીને ઘણું ઘણું

લખી નાખ્યું. બન્ને સ્વતંત્ર વિચારકો તેા હતા જ, હવે યોતાનેા બહોળો અનુભવ પચાવીને લખવાની તેમને કુરસદ મળી.

શરૂઆત કરી, સન ૧૮૪૮ ની લડતોનું મૂલ્યાંકન કરવાથી, 'ફ્રાન્સનો વર્ગવિચ્છેદ' તથા 'જર્મનીમાં કાંતિ અને પ્રતિકાંતિ' નામના બન્ને પુસ્તકોમાં પ્રગતિના બળોની ભૂલ કયાં થઈ છે તે બતાવીને લાવી કાંતિનો ભાગ તેમણે સાફ કરી આપ્યો. તેમની હવે પાકી ખાતરી ઘઈ ચૂકી હતી કે કાંતિની આગેવાની કામદારવર્ગ યોતાના હાથમાં લે તો જ તે સંપૂર્ણ રીતે સફળ બની શકશે. કાંતિ બાદ કામદાર વર્ગની સરમુખત્યારી સ્થાપતી પડશે. કારણ, હારીને છંછેડાએડા શોષકવર્ગનું ઝેર ઉતારી લેવાનો આ એક જ ભાગ છે. શોષકોની લઘુમતી વિરુદ્ધ રાજસત્તા વાપરીને કામદારવર્ગની સરમુખત્યારી વર્ગહીન સમાજનો પાયો નાખશે. અને જેમ જેમ મૂડીવાદી મેલી પ્રજાલીઓ જૂંસાતી જશે, તેમ તેમ હળવે હળવે રાજસત્તા પણ અંતર્ધાન ઘઈ જશે.

બીજું, એમણે એ પથ ભેદ લીધું કે મૂડીદારોનું તૈયાર રાજકલેવર કામદારવર્ગ માટે નકામું છે. તેના મોટા હોદ્દાદારોને રુખસત આપી તેમની જગાએ યોતાના માણસો નીમવા એ અત્યંત આવશ્યક છે. વળી, મૂડીદારોના હિતને ખાતર ઘડાએલ બંધારણ તેમ જ કાયદા કલમોમાં પણ પ્રજાની બહુમતીનું હિત ધ્યાનમાં રાખીને અનુરૂપ ફેરફારો કરવા પડશે.

હથિયાર લઈને મેદાનમાં ફૂદી પડતાં પહેલાં કામદારવર્ગે વિચારક્ષેત્ર સર કર્યું પડે છે એ વાત માકર્સ અને એંગલ્સ બાંધેલા હતા. ક્રાંતિના જીવન સાથે તથાઈ આવેલાં સંખ્યા-બંધ નેતાઓથી આ સાચા નેતાઓ જુદાં તરી આવતાં હતાં. ક્રાંતિ પીછેહઠ કરતી હતી ત્યારે વિખરાએલા બળોને એકત્ર કરીને નવો વ્યૂહ રચવાની તેમણે તૈયારીઓ કરવા માંડી.

ફ્રેંચ ક્રાંતિ કચડીને લુઈ ફિલીપી ગાદીએ આવ્યો. તેના બાદ તંત્રની પોલ 'એટીન્ચ જુમીએર' ખુલ્લી પાડે છે.

આ જ દિવસોમાં માકર્સના જગપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'કેપીટલ'ની સામગ્રીઓ પણ લેગી થઈ રહી હતી.

✽

લંડનના 'પ્રિન્ટિશ મ્યૂઝીઅમ'ની ઈમારત ચણાઈ ગઈ હતી. શાહીવાદી અંગ્રેજો ગુલામ દેશોના જરૂર અવેરાત સાથે એમના સંસ્કારગ્રંથો પણ સ્વદેશ રવાના કરી દેતા. એમાંથી દુનિયાનું સર્વોત્તમ પુસ્તકાલય રચવામાં આવ્યું.

આ પુસ્તકાલયમાં મુલાયમ ખુરશીઓ હતી, સતત બળતી સગડીઓ ગરમાવે આપતી હતી, અને ત્યાં હતી અભ્યાસને ઉત્તેજતી નીરવ શાંતિ.

કાલ સવારની કોફી પીને સીધો આ પુસ્તકાલય પર પહોંચી જતો. અંદર દાખલ થનાર એ પહેલો હતો, બહાર

નીકળવામાં એ છેલ્લો રહેતો. મ્યૂઝીઅમના પગી બેઠે તેની દોસ્તી બંધાઈ ગઈ હોવાથી કોઈ દોઈ વાર તે તેને વધારે વખત સુધી પણ અંદર રહેવા દેતો.

બહાર ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ઇન્સાની વાત ચર્ચાતી હતી. પાર્લામેન્ટમાં તે વિશે ખરડો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકાના અખબારો હિંદી લૂંટમાં ભાગ ભાગતા બે હરીફોનો પક્ષ લઈને ચીસાચીસ પાડી રહ્યા હતા.

પરંતુ લૂંટાએલી હિંદી પ્રજા ? એની વિશે તો બન્ને હરીફો એકી અવાજે અભિપ્રાય આપતા હતા, ‘એ તો કચડાવા માટે જ સર્જાએલ, ઉતરતા ઠરતીની કોમ છે. ગોરાઓએ હિંદમાં ખ્રિસ્તીરાજ સ્થાપીને એની પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. વગેરે વગેરે.

‘ના. તમે જુઝુ છો !’ લૂંટના બળના-ધર, ખ્રિષ્ટિય મ્યૂઝીઅમમાંથી પડકાર સંભળાયો.

આપણા દુરમનની છાવણીમાં એસી, લૂંટના માલ પરથી જ લૂંટાએલી પ્રજાનું સાચું સ્વરૂપ પારખી, હિંદની તરફેણમાં ખોલનાર આપણા પહેલવહેલા ગોરા મિત્રનો એ અવાજ હતો. જ્યારે ખુદ હિંદમાં અમીચંદો અંગત નફા માટે સ્વદેશ વેચી રહ્યા હતા, ત્યારે કાલ્ મોક્ષ-હિંદનો સાચો મિત્ર હિંદની તરફેણમાં અમેરિકાનો પ્રજામત કેળવી રહ્યો હતો.

વેડીએચરે તેને માટે ‘ન્યુયોર્ક ટ્રીબ્યુન’ નામના વગ-

દાર દૈનિકમાં ખજરપત્રીની નોકરી મેળવી આપી હતી. ઘણીવાર બનતું, તેમ ટિકિટ જોટલાં ચ પૈસા સિલક ન રહે ત્યાં સુધી કાલ તે માટે લેખો મોકલતો. તેના ગુજરાનનું આ જ મુખ્ય સાધન હતું.

હવે તેણે હિંદ પર અંથમાળા* શરૂ કરી. ઘણાં દિવસો પહેલાંથી જ તેણે હિંદનો અભ્યાસ શરૂ કરી તો દીધો જ હતો. તત્કાલીન હિંદી સમાજનું તેણે તલસ્પર્શી મૂલ્યાંકન કર્યું છે.

યૂરોપમાં ક્રાંતિના પરિબળો પરિપક્વ થયા હોવા છતાં સન. ૧૮૪૮ની ક્રાંતિ નિષ્ફળ નીવડી એનું એક મુખ્ય કારણ માર્ક્સ બતાવે છે. તે એ કે, એ જમાનામાં યૂરોપમાં મૂડીવાદને પીછેહઠ કરવી પડે તો ય દુનિયાના બીજા દેશોમાં તે ફૂદકે ને ભૂસકે આગળ વધી શકે તેમ હતો. પૃથ્વીના ગોળા પર યૂરોપ તો માત્ર નાનકડો ખૂણો જ છે. જ્યાં સુધી આખી દુનિયા પર મૂડીવાદ સામે જેહાદ નહિ બળે ત્યાં સુધી યૂરોપ મૂડીવાદની પકડમાંથી છૂટી શકશે નહિ. આવી રીતે માર્ક્સને મન યૂરોપની સમાજવાદી ક્રાંતિની સફળતા, દુનિયાની તમામ ગુલામ પ્રજાઓની આઝાદી જોડે સંકળાયેલી છે. તેથી, દરેક પશ્ચિમના

* હિંદ વિશે શું લખ્યું છે તે વિગતવાર જાણવું હોય તેણે નીચેના પુસ્તકો વાંચવા જ જોઈએ, 'માર્ક્સ અને હિંદ,' 'માર્ક્સ-એંગેલ્સનો પત્રવ્યવહાર' અને રજની પામ દત્ત દ્વારા 'આજનું હિંદ.'

સમાજવાદીઓ, ગુલામ દેશોના સુક્તિજંગોને સાથ આપવો જોઈએ, એમ તે કહેતો.

હિંદની જાંધિયાર આમવ્યવસ્થાનો ઝીણુંવટભર્યો અભ્યાસ કરીને કાર્ત્ત્વ કહે છે કે, 'જહારથી રજિયામણ લાગતા ગામડાઓ પૌર્ણાત્ય રાજસત્તાની કૂરતાનો પાયો છે. એ માણસના મન ખાજોચિયાનાં દેડકાં જેવા બનાવી દે છે. વહેમોનું ત્યાં જોર છે. તેમાં ઐતિહાસિક પલટા લેવાની શક્તિ પ્રગટ થવા પામતી જ નથી.

પરદેશી આક્રમણનો સામનો કરવાનો વિચાર પણ ન આવે એવું નમાણું માર્ણીસ આ આમપ્રથાએ કેળવ્યું છે. આંખ સામે ચાલતું જલિમ દમન તેમને રીઠા બનાવી દે છે, અને તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે ખુદ લોકો પોતે પશુ, એટલાં નિર્દય બની જાય છે કે માનવવધ જેવી કૂરતાને તેઓ ધાર્મિક વિધિ ગણવા માંડે છે.

આવી આમપ્રથા, આદોષાળથી ચાલી આવતી હતી. અંગ્રેજોએ આવી તેમાં ક્રાંતિકારી ઉથલપાથલ કરી નાખી. અંગ્રેજોને મન પહેલાં તો હિંદ એટલે કાચા માલની ખાણ હતી. પછી અંગ્રેજો બનાવટનો માલ અપાવવાની બજાર પણ બની. આ માલની હેરફેર સરળ કરી આપવા માટે તત્કાલીન હિંદની બજારગાડીઓ કામ આવે તેવી નહોતી. વળી ગુલામ પ્રજાના વિદ્રોહને કચડી નાખવા માટે ઝડપી લશ્કરી હિલચાલની પણ જરૂર હતી. આ અંગત સ્વાર્થ

સાધવા માટે જ અંગ્રેજોએ હિંદમાં આગગાડીઓ શરૂ કરી.

અંગ્રેજોના સ્વાર્થી મનને સ્પષ્ટ રીતે ઉઘાડા પાડ્યા પછી જ ચંત્રયુગના છડીદાર સમી આ રેલવે લાર્ધનને કાલ્ માકસે આવકારી. તેણે લખ્યું કે હવે હિંદ બંધિયાર શ્રામપ્રથામાંથી છુટી આગળ પડતા રાષ્ટ્રોની હરોળમાં આવી શકશે ખરું. પરંતુ કેવી રીતે? મૂડીદાર ઇંગ્લાંડની મદદ વડે નહિ જ. કાં તો જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં કામદાર વર્ગની સત્તા સ્થપાશે અથવા તો ખુદ હિંદી પ્રજામાં જ પરદેશી શોષકોની ધૂંસરી ફેંકી દેવા જેટલી જાગૃતિ આવશે ત્યારે જ હિંદી પ્રજા ચંત્રયુગના મીઠા ફળ આખી શકશે. નહિ તો તેને પરસેવે પકાવેલ મિષ્ટાન્ન મૂડીદારો જ આરોગી જશે.

સો વરસ પહેલાંની આ લવિખ્યવાણી આપણે માટે સોએ સો ટકા લાગુ પડે છે, એમ આજે કોણ નહિ કહે ?

આપણા જમીન ધારાની વિશિષ્ટતાના મૂળ પણ આપણે માકસના લખાણો દ્વારા જોઈ શકીએ છીએ.

સન ૧૮૫૨ના ઈસ્ટરના તહેવારો ચાલતા હતા. કાલ સાંજે ચારેક વાગે ઘરે આખો ત્યારે તેની નાનકડી પુત્રી ક્રાઝિસ્ટા શુવન-મરણ વચ્ચે ગોથાં ખાઈ રહી હતી. તેને અચાનક સખત શરદી ઉધરસ થઈ ગયા હતા. ઘરમાં તેને પાવા માટે દૂધ નહોતું. ખડતલ પિતાની બહાદુર બાળકીએ ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી જમદૂતો સામે ટક્કર ઝીલી.

ગોત સાથેના આ જંગમાં ગિચારી ખૂબ ખૂબ રીખાઈ, અને આખરે કુમળી ઠગી કરમાઈ ગઈ.

આખી રાત, તેનું ટાઢું તરબોળ શરીર પાછલા ખંડમાં પડી રહ્યું. આગલા ખંડમાં, જમીન પર પથારી પ્રથરી, ગરીબીના પંજમાંથી હજી સુધી બચેલાં બાકીના ત્રણ બાળકોને પડખામાં લઈને મા-બાપ સૂતા હતા. કાર્ત્ત્વ અને જેનીને બાળકો બહુ જ ગમતા. આખી રાત તેમણે રોઈ રોઈને પૂરી કરી.

સવારે ઉઠીને તેમણે પાડોશીનું બારણું ખટખટાવ્યું. ત્યાં એક ફેંચ નિર્વાસિત રહેતા હતા. તાજેતરમાં જ તેમની જોડે ઓળખાણ થઈ હતી.

આ પાડોશીને ટૂંકમાં વાત કહી થોડાંક પૈસા ઉછીન માગ્યા. તેમણે તરત જ એ પાઉંડ (લગભગ રૂ. ૨૫.) કાઢી આપ્યા અને કહ્યું,

‘તમારા શોકમાં મને સમભાગી ગણજો. હું દિલગીર છું કે આથી વધારે મદદ કરવાની મારી શક્તિ નથી.’

માક્ષર્ દંપતિએ તેમનો ખરા દિલથી આભાર માન્યો, અને એ પૈસા વડે ફાજિસ્તા માટે કફન ખરીદ્યું. તે જન્મી ત્યારે તેને હિંચકાવવા માટે ઘોડીયું નહોતું—એ મરી ત્યારે તેને દફનાવવા માટે કફન મેળવતાં પહેલાં ચોવીસ કલાકની વાટ જોવી પડી હતી.

માનવજાતિના તમામ બાળકોનું ભાવી ખરાબુમાં બને

તે માટે પોતાની કાયા ઘસી નાખતા કાલ્ની પુત્રી માટે કંઈન મેળવવા પડેલી પાસે જીજ માગવી પડી હતી.

ફાગિસ્ટાના નાનકડા કંઈન સાથે કાલ્ જહાર પડ્યો. 'એ મારી છે—મને પાછી આપો!' ચીસ પાડીને જેની તેની પાછળ દોડી.

'આ.....શુ', હિંમત રાખ દીકરા!' મહામહેનતે તેને પકડીને સોફા પર બેસાડતાં બેસાડતાં લેનચેન બોલી. લોરા આવીને માતાને વળગી પડી.

નાનકડી જેની એક ખૂણામાં ભરાઈને હિંગકાં ભરતી હતી, તેની પાસે કનલ મૂશ ચુપચાપ ખડો હતો. તેની આંખના આંસુ આંખમાં જ સમાઈ ગયા હતા. અંદર જઈને તે પાણીનો ખ્યાલો ભરી લાવ્યો અને માતાના હાથમાં મૂક્યો.

જેનીએ પોતાના સમજી દીકરાને છાતીસરસો આંખી લીધો અને ધીમે ધીમે તેના વાળ પસવારવા માંડી.

એ જ સાંજની ટપાલમાં અમેરિકાથી વેડીમેયરનો કાગળ આવ્યો. ત્યારે કાલ્ હજી હંમણાં જ રમશાનથી પાછો ફર્યો હતો.

સવારથી રાંધ્યા ધાન એમના એમ પડ્યા રહ્યા હતા. લેનચેન ચુપચાપ લાણી પીરસવા માંડી.

બધા સૂતમૂત બેઠા હતા. એણે બાળકોને ઉઠાડવા માંડ્યા, પણ તેમણે હજી લીધી કે જા અને મૂર લાણે બેસે તો જ અમે જમીએ.

આખું કુટુંબ જમવા બેઠું. પણ કાર્લને ગળે કોળીઓ ઉતરતો ન હતો. જમીને લેનચેન બાળકોને સૂવા લઈ ગઈ ત્યારે કાર્લે અમેરિકાથી આવેલ માઠા સમાચાર આપ્યા.

‘એટીન્ચ પુમીઅર’ નાંણાંની તંગીને કારણે છાપી શકાય તેમ નહોતું! જેનીએ ઠંડો નિસાસો નાખ્યો. ‘કાર્લનું દિલ લરાઈ આપ્યું’, તે બોલી ઉઠ્યો, ‘તને એમ લાગે છે ને, કે મારો ધણી જેને હાથ અડાડે એનું આવી જ બન્યું. એને નિષ્ફળતા જ વરી છે.’

‘વધારે બોલે તેને મારા સમ. ના, ના, ભૂલી, - સમ નહિ ખાઉં. દુઃખ આવે ત્યારે એકસામટા જ આવે છે, પણ આપણે તેને છૂતવા નહિ દઈએ.’ જેનીએ ઉઠીને કાર્લનું મોં બંધ કરી દીધું અને એના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં લઈ દબાવ્યા. એ દબાવ્યામાં બિરાદરીની ઢૂંક હતી.

એ કારમો દિન તા. હમી નો હતો. એ કાળો માસ એપ્રિલનો હતો.

પણ એ જ ધડીએ આટલાંટીક મહાસાગર પરથી વહાણે ચડી વેડીમેયરનો બીજો કાગળ સડસડાટ કરતો તેમના તરફ આવી રહ્યો હતો.

અને આ કાગળમાં શુભ સમાચાર હતા. વેડીમેયર લખ્યું હતું: ‘અણધાર્યો ખુલ્લો મદદ આવી પહોંચી છે. પુસ્તક-પ્રકાશનના માર્ગમાંથી તમામ અડચણો દૂર થઈ છે. તમને છેલ્લો કાગળ લખ્યા પછી ફ્રાંકફર્ટના એક દરજી

જોડે અચાનક લેટો થઈ ગયો. આ ઉનાળામાં તે અમેરિકા આવ્યો છે, એને સામ્યવાદ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છે. વાતમાં વાત નીકળતાં મેં તેને ‘એટીન્ચ યુમીએર’ની વાત કરી. અને તરત જ તેણે પોતાની હતી નહોતી એટલી બધી મૂડી-કુલ ૪૦ ડોલર-પ્રકાશન માટે ધરી દીધા.....’

આપણે એ દરજ્જાનું નામ નથી બણતા, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે વર્ગબદ્ધ મજદૂર પોતાના વર્ગની મુક્તિ ખાતર અનેક ભવ્ય કુરબાનીઓ કરી શકે છે. ગમે તેટલું મોટું જોખમ ખેડતાં તે અચકાતો નથી.

૧૦ : માર્ક્સવાપા અને તેના વ્યાલમિત્રો

હુંડનમાં સૂરજ ઉગે એટલે મોટો તહેવાર આવ્યો સમજવો. સતત વરસતા વરસાદથી ઇંટાળી ગયેલ હોકો ઉમંગમાં આવી તડકામાં સહેલ કરવા નીકળી પડે છે.

એમાં આજે તો રવિવાર હતો. માર્ક્સના ઘરમાં બાળકો મોટેરાંઓથી નીચા ન ગણાતા. બાળકોને અફર કાયદો હતો કે રવિવારને દિવસે ‘મૂર’ પર માત્ર તેમને જ હક ચાલે. માર્ક્સવાપાનો ત્રાંખાવરણો વાન અને કાળા ભમ્મર વાળ જોઈને બાળકોએ તેમને આ ઉપનામ આપ્યું હતું. ઘરના બાળકો તેમને મૂર કહીને બોલાવતા, પરંતુ પોતે ત્રીસ વરસના થયા ત્યારથી કામદાર ચળવળમાં તો

મરંછ વિરુદ્ધ જવું એ જાળકોને કારી ધા જેવું લાગતું. ખરા દિલથી આટલો આદર પામતા ભાગ્યશાળી પિતાઓ ગણ્યાંગણ્યાં જ હશે.

આ રવિવારે આખું કુટુંબ લંડન પાસેના પરામાં પિકનિક પર જશે એવું નક્કી થયું હતું. પરામાં ફરવા બંધ ત્યારે રસ્તામાં આવતી હોટલમાં જઈ ડબલરોટી ખાઈને હંજર પીવાનો એમનો નિયમ હતો.

પણ પરમ દિવસથી આજનો પ્રોગ્રામ કથળી ગયો હતો. વાત એમ હતી કે ચાર દિવસ પહેલાં જાળકોને નવી બહેન મળી હતી. એનું નામ 'પાંડ્યુ' હતું, 'એલીનોર' સુવાવડી ખાને એકલી મૂકીને ફરવા જતાં જાળકો અચકાતા હતા. પણ આવા ખુશતુમાં દિવસે અંદર રહેવું ચ તેમને ગમતું ન હતું.

માકર્સંજાપાએ તોડ કાઢ્યો કે પરામાં જવાને બદલે પહેલાં જેનીને ઇસ્પતાલમાં મળવા જવું, અને ત્યાંથી બગીચામાં ફરી ઘેર આવવું.

જાળકોને વાત તો ગમી, પણ.....

'એટલે આજે ચ વાર્તા નહિ કરો, ખરું?' નાનકડી દોરા ગાલ કુલાવીને બોલી.

'આપણે જતી વખતે સવાલ-જવાબની રમત રમીશું. અને આવતી વખતે મૂર વાર્તા કહેશે.'

‘હા, મૂર, આજે વરાળરાજ અને વીજળીરાણીની વાર્તા કહેજો!’

બાળકોને થાક ન લાગે એ માટે માકસનાપા હંમેશાં રસ્તામાં વાર્તા ઉપજાવી કાઢતા. જેટલું લાંબુ અંતર એટલી લાંબી વાર્તા! વરાળરાજની વાર્તા એમણે પાંચ વરસ પહેલાં (૧૮૫૦માં) રીજન્ટ સ્ટ્રીટમાં રેલવે એન્જિનનું નવું મોડેલ દેખાડવામાં આવ્યું હતું ત્યારે જોડી હતી. આ એન્જિન વરાળને બદલે વીજળી વડે ચાલતું. આ શોધથી માકસ અને એંગલસ ખૂબ ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા. કારણ, વીજળી ઉત્પાદનના કામમાં લાગે તો આખા સમાજમાં ક્રાંતિ થયા વિના રહે જ નહિ. વરાળ યંત્રે આપણને ઉદ્યોગ-ક્રાંતિ સાથે મૂડીવાદ આપ્યો. હવે વરાળરાજનું શન જાતમ થાય છે. વીજળીરાણી એથી ય મોટી ક્રાંતિકારી છે. એ સામ્યવાદ લાવ્યા વિના નહિ રહે.

માકસ-એંગલસનો ઉત્સાહ એટલો જબરો હતો કે તેમના મિત્રોને પણ એનો ચેપ લાગ્યો. સૌ રીજન્ટ સ્ટ્રીટમાં જઈ આ નવી ક્રાંતિરાણીના દર્શન કરી આવ્યા. માકસ બાળકો સાથે પાછો ફરતો હતો ત્યારે વરાળરાજ અને વીજળી-રાણીની વાર્તા કરી હતી. એ રાજ-રાણીની સાહસકથા હું તમને ફરી કોઈ વાર કહીશ. આજે તો માકસના કુટુંબ સાથે સવાલ-જવાબની રમત જોતા જોતા તેમને ઇચ્છિતાલ સુધી મૂકી આવીએ. આ રમતમાં બાળકો સવાલ પૂછતાં.

અને ત્રણ નંબર ગણાય તે પહેલાં જ માર્ક્સવાપાને તેનો જવાબ આપવો પડતો.

રમત શરૂ થઈ. લોરા સવાલ પૂછે અને માર્ક્સવાપા તેનો જવાબ આપે, તે પહેલાં જ જેની ખીજે સવાલ પૂછતી. આ રહ્યા એ સવાલો અને તેના જવાબો:

સવાલ

જવાબ

તમને કયો સફળુ સૌથી

વધારે ગમે છે ?.....સાદાઈ અને સરળતા.

પુરુષોમાં કયો શુભ ગમે ?....તાકાત.

અને સ્ત્રીઓમાં ?.....તેની કમજોરી.

તમારી મુખ્ય ખાસિયત શી ?...એકાગ્રતા, એકલક્ષીપણું.

તમે સુખ શાને કહો ?.....સંઘર્ષને.

અને દુઃખ ?.....દીનતાને. કોઈની સામે રાંક
બની ઝુકવાને.

કયા દુર્ગંધને તમે સહેલાઈથી

માફ કરી શકો ?.....તત્કાળ કોઈના પર ભરોસો
રાખવાને.

તમને કયા દુર્ગંધ પ્રત્યે

સૌથી વધારે તિરસ્કાર છે ?....હબ્સ્ટ્રીઆ વેડા પ્રત્યે. દાસત્વ
પ્રત્યે.

તમને કોને જોઈને ભાગવાનું

મન થાય ?.....માર્ટીન લ્યુથરને.

- તમને શોખ શાનો ?.....પુસ્તકીયો કીડો બનવાનો.
- તમારો માનીતો કવિ કોણ ?....ચેકઝપીઅર(અંગ્રેજ)એચીલ્સ
(ગ્રીક) અને ગેટે (જર્મન.)
- અને માનીતો લેખક ?.....ડીડરોટ (ફ્રેંચ નવલકથાકાર)
- માનીતો હીરો (નાયક) ?....સ્પાર્ટાકસ અને દેપ્તર.
- માનીતી હીરોઇન (નાયિકા) ?....ગ્રેશન.
- માનીતું ફૂલ ?.....દાફની.
- માનીતું નામ ?.....જેની અને લોરા.
- ભાવતી વાની ?.....મચ્છી.
- માનીતી બિંદિત (સૂત્ર) ?.....હું કેમ પણ માનવ-લાગણી
કે વર્તનને અસ્પૃશ્ય ગણતી
નથી.
- માનીતો સિદ્ધાંત ?.....નિઃસામ્યવૃત્તિ. હરેક વાતમાં
શંકા, ઉઠાચો.

સવાલ-જવાબોની રમઝટ ગોઢી. "બાળકોની ચાલ પણ તેજ બની. આખરે ઇસ્પતાળનો દરવાજો આવી ગયો ત્યાં માર્ક્સબાપા ગોઠ્યા, 'હવે ખેલ ખલાસ !'

*

જે માસ પછી ઈસ્ટરના તહેવારો આવ્યા, અને ફરી આ ગ્રેમાળ કુદુંબને હુઃબના ચાળખા મારતા ગયા.

જેની સુવાવડમાંથી ઉડી ન ઉડી ત્યાં તો નવ વરસનો ઠંડા મૂશ માંદો પડ્યો. નાનપણથી જ તેનામાં આવડત

દેખાતી હતી. પ્રતિભાની ઝાંખી થતી હતી.

‘બાપથી બેટો સવારો નીવડવાનો છે ! બેબે તમે....’
બેની હસીને ટકોર કરતી.

ચકોર બાગક કુટુંબમાં બહુ જ લાડકો હતો.

‘મૂર ! ભાઈને શું થયું ?’ લોરાએ પૂછ્યું.

‘કંઈ નહિ બેટા !’ કાર્લનું ગળું રૂંધાઈ ગયું. પાણીના
પોતા મૂકતી બેનીએ મોં ફેરવી લીધું.

તે જ રાતે માર્કસે ઐંગલ્સને કાગળ લખ્યો, ‘મારું દિલ
ભારે છે, પણ મારે કોઈ મારીને મોં રાતું રાખવું પડે છે.
મંદવાડમાં ય છોકરાએ તેનો જ્ઞાનંદી આગ્રહ સ્વભાવ
શુભાળ્યો નથી.’

૧૮૫૫ની ઇસ્ટરના શુક્રવારે નાનકડો મૂંઝા મરી ગયો.

ઘરમાં રોકકળ થતી હતી. ત્યારે માર્કસવાપાએ ફરી
ઐંગલ્સ પાસે દિલ ખોલ્યું, ‘બિચારો બાગક ચાલ્યો ગયો.
પાંચ-છ વાગ્યાનો શુભાર હતો, તે મારા ખોજામાં સૂઈ
ગયો.....અને ફરી ન ઉઠ્યો. તમારી મૈત્રી જ એક મારો
સહારો છે એ વાત હું કદી ય નહિ ભૂલું. દીકરાનું મોત
મને કેટલું વસમું લાગે છે; એ તો તમે જાણો જ છો.....’
અને છ દિવસ પછી ફરી લખ્યું, ‘દીકરો ગયા પછી ઘર
ખાવા પાય છે.....મેં જાતજાતની સુસીબતો વેઠી છે, પણ
સાચું હુંજ એટલે શું, તે તો આજે જ જાણ્યું.....’

અને આ ઘા રુઆતાં લાંબો સમય લાગ્યો. ત્રણ મહિના પછી તેણે લાગેલીને લખ્યું કે, 'લોકો કહે છે કે મહાન પુરુષોના જીવનમાં એટલા વિવિધ રસ હોય છે કે તેમને કોઈ પણ ખોટ બહુ ચાલતી નથી. પણ હું એમાંનો એક નથી. મને તો મારો મૃત્યુ હજી કાલે જ ગયો હોય એમ લાગે છે. મારી પત્નીની તો ઠમ્મર જ તૂટી ગઈ છે.'

માક્ષ દંપતીની તંદુરસ્તી ફરી બગડી ગઈ અને તેમના સ્વભાવ સહેજ ચીડિયા બની ગયા હતા. એક દિવસ એલીનોરે માક્ષના પાના કાગળો બગાડી નાખ્યા હતા. જેની તેના શુસ્સામાં હતી. એટલામાં દૂધવાળો પૈસા લેવા આવ્યો, પણ ઘરમાં તો કંઈ જ ન હતું. જેનીથી બોલાઈ ગયું: 'ધરતી માગ કાં નથી આપતી? હું અને મારા છોકરાંવ એમાં સમાઈ જઈએ એટલે નિરાંત!'

સોફા પર આડા પડેલ માક્ષના પાને બહુ જ માફ લાગી ગયું. એ ગણગણવા લાગ્યા:

'મારા જેવા માણસે પરણવું જ ન જોઈએ. ગમે તે થાય પણ હું મારું કામ છોડવાનો નથી. આ કમબખ્ત મૂડીવાદ સમાજ! મને પૈસા પેદા કરવાનું ચંત્ર હરગિજ નહિ બનાવી શકે....'

પણ આ અકળામણ લાંબો વખત ન ટકી. જેની એમને મનાવવા આવી ત્યારે એમણે હસીને કહ્યું: 'એમાં તારી વાંક નથી. હું તો આખો દિવસ કામમાં મશગૂલ રહું છું,

એમાંથી મને જોમ મળે છે. પણ તારે તો આખો વખત આ નજીવી કંટાળાભરી બાળતોનો જ સામનો કરવો પડે છે.

સૌને લાગ્યું કે જેનીને હુવાફેરની જરૂર છે. તેની મા જમનીમાં માંદી હતી. જેની પોતાની ત્રણે પુત્રીઓ સાથે પિયેર પહોંચી ત્યારે એની છેલ્લી ઘડીઓ ચાલતી હતી.

માતા થોડોઘણો વારસો મૂકી ગઈ. તેમાંથી જેનીનો ભાગ બહુ મોટો નહોતો. લગભગ એ જ અરસામાં જેનીને મોસાળથી પણ નાનકડો વારસો મળ્યો.

આટલી મૂડીને આધારે માર્ક્સ કુટુંબ ડીન સ્ટ્રીટવાળું મકાન છોડી સન ૧૯૫૬માં માર્ક્સશાપાના માનીતા હેમસ્ટેડ હીથ નામના બગીચા પાસે આવેલ, આફ્ટન ટેરેસ, મેટલે'ડ પાર્ક, હેવરસ્ટોક હિલ વાળા મોટા મકાનમાં આવી રહ્યા.

ઉંબરામાં પગ મૂકતાંવેંત જેની ણોલી ઉઠી: 'અત્યાર સુધી આપણે જે ઉંઠરડાના દરેમાં રહ્યા છીએ તેના પ્રમાણમાં તો આને મહેલ ગણી શકાય.'

પણ આ સુવાળું જીવન લાંબો વખત ન ચાલ્યું. અમેરિકામાં આર્થિક કટોકટી શરૂ થઈ અને તરત જ ન્યુયોર્ક ટ્રિબ્યુનના માલિક દાનાએ માર્ક્સશાપાના વેતન પર અડધો-અડધ કાપ મૂક્યો. આ દાનાસાહેબ પોતાને આદર્શવાદી

સમાજવાદી કહેવડાવતા, પરંતુ કામમાં કોઈ પણ રીઠા અમેરિકી વેપારીથી ઉતરે તેવા નહોતા. માક્સ બાપાને તેણે છેતર્યા ક્યાં છે. તેમના લેખો તે પોતાના નામે છાપતો અને તેને આધારે તંત્રીલેખો લખતો એટલું જ નહિ, પરંતુ પૈસા માત્ર માક્સ બાપાને નામે છપાય, તેટલા લેખો માટે જ આપતો !

અંગત મુશ્કેલીઓ વધી હોવા છતાં ય માક્સ બાપાએ અમેરિકાની આર્થિક કટોકટીને આવકારી. કારણ કે, ક્રાંતિનાં નવા જુવાળનો સંદેશો તે સાથે લાવતી હતી.

‘કેમ આજે મોં ઉતરી ગયું છે ?’ બહારથી આવી ચુપચાપ કોટ ઉતારતા કોર્લને જેનીએ પૂછ્યું.

‘મારા હસ્તાક્ષરો સારા નથી.’

‘એટલે ?’

‘મને રેલવે કંપનીમાં નોકરી નહિ મળે. હસ્તાક્ષરો...’

‘તમને નોકરી શોધવાનું ક્યાંથી સૂઝ્યું ?’

આજ સુધી માત્ર ક્રાંતિ માટે જ જીવતા કોર્લને નોકરી માટે લટકતો જોઈને જેનીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું.

‘મારી આંખો કૂટી નથી ગઈ. બાળકોને નિશાળે મોકલવા માટે સારા કપડાં નથી, ક્ષાત્ર્યા વિનાના જોડાં નથી, એ વાત મારાથી છૂપી છે. એમ તું માને છે ?’

‘કાણે કહ્યું ? ચિખાવલી લોરાના જ એ કામ...’

‘તું નકામી લોરાને દોષ દે છે. આપણાં બાળકો તો એટલાં સમજણાં છે કે....’ ‘તમારા તો મલાવા જ ભારે. આ જુઓ, તમારી જેની-નાટક કંપનીમાં નોકરી મેળવવા ગઈ હતી.... મારે તે કેટલાંનું ધ્યાન રાખવું. કોઈને કદાચ વિના જ તે ઉપડી ગઈ. આજે એની જાહેનપણીએ કહ્યું ત્યારે મેં જાણ્યું.’

ધપ દઈને કાર્લ સોફા પર બેસી ગયો. સમજી જેની મા-બાપને આર્થિક મદદ કરવા મથતી હતી, એટલે જ તે શિક્ષણ છોડી નોકરી તરફ વળી હતી.

‘શિક્ષણ....હા. છોકરીઓ ભણી શકે એ વિચારે જ હું આપણી યોજના અમલમાં મૂકતાં અચકાતો હતો. હવે....’

‘કઈ યોજના ?’ બહારથી આવીને ખૂણામાં બિલી બિલી વાત સાંભળતી લેનચેન બોલી.

‘લેનચેન !’ જેનીએ ઉઠીને તેની કમર પર હાથ વીંટાળી દીધો. ‘અમે વિચારતા હતા કે આવડો મોટો કારભાર હવે નિભાવી શકાય તેમ નથી. જેની અને લોરા સમજણા થઈ ગયા છે. તેને અંગ્રેજ મિત્રોની લાગવગથી કોઈ સારા કુટુંબમાં શિક્ષિકાઓ તરીકે રખાવી દઈએ. ખીલતા શરીર અને મન આપણાં કરતાં ત્યાં જ વધારે પોસાયે. નાની તુસી (એલીનોર)ને લઈને હું અને કાર્લ કોઈ ગરીબલતામાં ઓરડી ભાડે રાખીને રહીશું’

‘હલે, આપણે તો ટેવાયા જ છીએ, પણ જેની અને લોરાની વાત....’

‘લેનચેન ! અમે તમારે માટે પણ બીજી નોકરી શોધી આપવાનો વિચાર કરીએ છીએ.’ કાર્લ ખોડ્યો.

‘ખબરદાર, એક ફરફ પણ ઉચ્ચાર્યો છે તો ! શરમ નથી આવતી.’ લેનચેનને હૂમો આવી ગયો.

‘પણ લેનચેન, તારી ઉમ્મર થવા આવી છે. ગરીબીના હડદોલાટ તારાથી નહિ વેઠાય....’ જેની બોલી. ‘જલ્દી ડાહી થા’મા દીકરી, આ ઘરમાંથી તો મારી ઠાઠડી જ નીકળશે.’ તે જેનીને ભેટી પડી.

એટલામાં જેની અને લોરાના હાથમાં હાથ તાબીને એંગલસ ત્યાં આવી ચડ્યો.

‘ખા...મૂર...જો અમે કેને લઈ આવ્યા !’

‘જનરલ !’ કાર્લ એંગલસને મળવા સામે ગયો.

‘આજે શોકીયું ઘર કેમ છે ?’ સૂંધતા સૂંધતા એંગલસે મળક કરી.

‘મને ખરતરફ કરવાની વાત થાય છે. આ મારી દીકરી ને જમાઈ તો....’ લેનચેન ઉખળી પડી.

એંગલસે કટકે કટકે પૂરી વાત કહાવી લીધી. અને માક્સ દંપતીની યોજના એટલેથી જ અટકી ગઈ. એંગલસે તેનો સખત વિરોધ કર્યો.

‘હું ઘોડે-ચડીને મોજ કરું’ અને મારી લત્રીજીઓ મોકરી કરે. લેનિન પારકે ઘેર જાય...એ જધી વાહિયાત વાતો એક ક્ષણ માટે પણ ચાલવા નહિ દઉં.’

ચાળીસ વરસની મિત્રીમાં માર્ક્સ-એંગલ્સ વચ્ચે માત્ર એક જ વાર અણબનાવ થયો હતો. અને તે પણ થોડાં દિવસો માટે જ.

એક સવારે એંગલ્સનો તાર આવ્યો કે તેની પ્રિયતમા મેરી બર્ન્સ મરી ગઈ. તેના જવાબમાં માર્ક્સજાપાએ માત્ર એક લીટીમાં જ ખરખરો પતાવી પોતાની ગરીબીનું શમા-યજ્ઞ શરૂ કર્યું.

મેરી જોડે એંગલ્સના વિધિસર લગ્ન થયા નહોતા, છતાં ય બન્નેએ દસ વરસ સુધી સહજીવન ગાળ્યું હતું. તેના મિત્રો એને એંગલ્સની પત્ની જ ગણતા. સાધારણ ઓળખીતાઓએ પણ ભાવણીના દિલાસાઓ આપ્યા ત્યારે જેની તરફથી એક અક્ષર પણ ન આવવાથી એંગલ્સને બહુ જ માહું લાગ્યું. કાર્લના રૂખા કાગળે તેના ધા પર મીહું લલરાળ્યું. તેણે કાર્લને પેસા મોકલાવ્યા પણ કાગળનો જવાબ ન લખ્યો.

આ તરફ, કાગળ રવાના કરતાંવેંત માર્ક્સજાપાને પસ્તાવો થવા માંડ્યો હતો. એમણે જેનીને કહ્યું, નખખોદ

જાય આ મૂડીવાદનું!—મારા નિગરબંન મિત્રનાં દુઃખને વખતે મને તેણે હેવાનં બનાવ્યો !’

એંગલસનું મૌન જોઈ માકસેળાપાએ પહેલ કરી. પહેલાં તો તેમણે ખુલ્લા દિલથી પોતાની હૂંફ વિનાની સહાનુભૂતિ માટે માફી માગી, અને પછી સમજાવ્યું કે જેનીએ તે દિવસે કેમ નહોતું લખ્યું: ‘સૌઓ અજબ આણીઓ હોય છે. સવારે મેરીના મોતના ખબર સાંભળ્યા ત્યારે રોઈ રોઈને અડધી થઈ ગઈ હતી. પણ સાંજ સુધીમાં તો ધરમાલિક જમી લઈને આવી પહોંચ્યો. અને જેની કહેવા લાગી કે, જેના ઘરમાં જમ્તી અને ભૂખ્યાં છોકરાં હોય તેને જ ખબર પડે કે સાચું દુઃખ શું ચીજ છે.’

માકસની દિલગીરી જોઈને એંગલસ પીગળી ગયો. એણે તરત જ જવાબ લખ્યો:

‘મેરી સાથે મારી જીવાની કંબરમાં ઉતરી છે. તમારો કાગળ મળ્યો ત્યારે હજી તેની દફનક્રિયા પણ પૂરી થઈ નહોતી. ખરું કહું તો આંક દિવસ સુધી તમારો કાગળ મારા મગજમાં ઘોળાતો હતો. ખેર, કંઈ નહિ, તમારા છેલ્લા કાગળે એની કયાશ ફરં કરી છે. મેરી સાથે હું મારો દિલોબ્બન દોસ્ત પણ નથી ગુમાવી બેઠો એ જાણી મને આનંદ થાય છે....’

અને એમની મૈત્રી અખંડ રહે તે આપણે માટે બહુ જ

જરૂરી હતું. એમનો ઝગહળો થતો કાર્યમુગ્ધ, એથી જે અલૌકિક કલગી માગી રહ્યો હતો. એની તૈયારીઓ શરૂ થઈ ગઈ હતી. એક તો છે માર્ક્સજાપાનો જગપ્રખ્યાત ભગીરથ ગ્રંથઃ કેપીટલ ચાને મૂડી. અને બીજું ઇન્ટરનેશનલ (આંતરરાષ્ટ્રીય મજદૂર સંઘ)ની સ્થાપના. એ બંનેનો હું તમને ટૂંકામાં પરિચય આપી દઉં.

૧૧ : આંતરરાષ્ટ્રીય મજદૂર સંઘ

ખર બાર વરસ સુધી તમ્મર જાઈને પડેલી કામદાર ચળવળ સન ૧૮૬૦માં ફરી આજસ મરડીને બેઠી થતી હતી. એ દરમિયાન મૂડીદારોની લખલુંટ તો ચાલુ જ હતી. પાપમાલ બની ગએલ કિસાનો પર ધાડ, ગુલામ દેશો પર જુલમ, ત્યાં નિતનવી ખોલાતી બનારો, અને એવા અનેક લૂંટારાવેડામાં યુરોપના મૂડીદારો મશગૂલ હતા. અને આ કીચડ કાફલમાંથી જ તેમના ઉદ્યોગો ખીલતા હતા.

સાથે સાથે યુરોપમાં કામદાર વર્ગની સંખ્યા પણ વધવા લાગી હતી. તેમની ચળવળની કક્ષા વધારે ઉચે ચડી હતી. ત્યારે માર્ક્સજાપા એક દિવસ પોતાના દરજી મિત્રની દુકાને ગયા.

‘ઇકારીઅસ ! તું લંડનમાં વસતા જર્મન કામદારો વતી આજે માર્ટીન હોલની સભામાં બોલે તો કેમ ?’

‘લંડન ટ્રેડ કાઉન્સીલના પ્રમુખે બોલાવી છે તે સભા ?’

એ પ્રમુખ પોતે એક મોઝી હતો.

‘હા, લંડનને આવીને મને ત્યાં હાજર રહેવાનું આમંત્રણ આપ્યું છે. અને કામદાર વક્તાનું નામ સૂચવવાનું કહ્યું ત્યારે મેં તમારું નામ આપ્યું છે.’

લંડનના કામદારોએ પેરીસ કામદારોને પોલીશ સલાહ પર એક ખરડો મોકલાવ્યો હતો. અને જાતે દેશોના કામદારોને સંયુક્ત પગલું ભરવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. તેના જવાબમાં પેરીસના કામદારે પોતાનું પ્રતિનિધિમંડળ લંડન મોકલાવ્યું હતું. તેમને આવકાર આપી લાવી કાર્યક્રમ ગોઠવવા માટેની આ સલાહ હતી.

માર્ક્સવાપાએ ઇકારીબસ સાથે જોડીને તેણે ત્યાં જોવાનું ‘લાપલુ લખ્યું’, અને સભામાંથી પાછા ફરી તરત જ એંગલ્સને પત્ર લખ્યો, ‘આ વખતે, લંડન અને પેરીસના ખરેખર જોરદાર તરવો સાથે મળવાના છે એ વાત હું પહેલેથી જ જાણતો હતો.’

માર્ક્સવાપાની આ ધારણા સાચી હતી. આ સંઘમાં માત્ર કમ્યુનિસ્ટો જ નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય મજદૂર આંદોલનના તમામ વગદાર નેતાઓ શામેલ થયા હતા. આ સંયુક્ત કામદાર સંઘે દસ દસ વરસ સુધી યુરોપના મૂડીદારોને હંફાવ્યા હતા.

આ સંયુક્ત સંઘમાં પણ સિદ્ધાંતોને વક્તાદાર રહી, કામદાર લડતને આગળ ધપાવવામાં માર્ક્સવાપાએ શો

ભાગ લજીએ છે એ સમજાવવા જતાં, લેનીન કહે છે તેમ, આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘનો પૂરો ઇતિહાસ જ લખી નાખવો પડે. કારણ, માકર્સના આ સંઘનો પ્રાણ હતો. તેમની નેતાગીરી તળે આ સંઘે કામદાર ચળવળને સાચા ક્રાંતિ-કારી માર્ગે દોરી હતી.

ઔપચારિક રીતે, તો માકર્સના માત્ર સંઘની જર્મન શાખાના જ મંત્રી હતા, પરંતુ સંસ્થાનો કોઈ પણ અગત્યનો કાર્યક્રમ કે કરાવ, તેમની સલાહ વિના ન થડાતો. કપરી લડતોમાં કસાએલ નેતાની એમનામાં દીર્ઘદષ્ટિ હતી. ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ એ ઝડપથી સમતોલ બની શકતા, ને પરિસ્થિતિનો તાગ કાઢી માર્ગદર્શન કરતા. હિંમતવાન અને અડગ, ખંતીલા અને જરૂર પડે વાળ્યા વળાય તેવા માકર્સના હાથમાં આ સંઘનું સુકાન સલામત હતું.

સંઘનું ઉદ્ઘાટનપત્ર તૈયાર કરતાં તેમણે લખ્યું છે, ‘કામદારવર્ગની સુક્ષિત કરવાનું કામ કામદારવર્ગનું પોતાનું જ છે. મૂડીવાદી શુલાબીમાંથી છૂટવાનો એક જ માર્ગ છે—મૂડીદારો સામે ક્રાંતિકારી લડતો લડો અને તે માટે કામદારવર્ગના સંગઠનો મજબૂત બનાવો !’

તખ્તા પાછળ રહીને માકર્સના અથાગ કાર્ય કરતા. બહાર ફેલમાળાઓના તેઓ રસિયા નહોતા. એમને તો પોતાના સંશોધન અંથો પૂરા કરવાની તાલાવેલી લાગી હતી. કોઈ કોઈવાર એ નિયાસો નાખતા: ‘આ પ્રચારકાર્યની

કાળી બાબુ એ જ છે કે તે તમારા કામમાં ખલેલ પહોંચાડે છે.’

૬

અને છતાં ચ માકર્મજ્ઞાપાત્રું સંશોધન કાર્ય તો જારી જ રહ્યું. કામના બોજને લીધે હવે તેની તળિયત નરમ રહેતી. આવા સંભોગો વચ્ચે તેમનો મહાન ગ્રંથ ‘કેપીટલ’ યાને મૂડી પૂરો થયો. તેમાં માકર્મજ્ઞાપાત્રાણી લખનકાર્યનો નિયોડ સમાયો છે. તેની સામગ્રી લેગી કરતાં તેમને ત્રીસ વરસ લાગ્યા. રાજકીય અર્થશાસ્ત્રનો એવો એક પશુ મૂળભૂત સવાલ નહિ હોય કે જેનો જવાબ આ ગ્રંથમાં ન મળે. અનેક સવાલો તો ઈતિહાસમાં પહેલી જ વાર અહીં ઉકેલાયા છે.

કિંમત એટલે શું, કેવી રીતે તે નક્કી કરવી ? પૈસાના વિવિધ વહેણો કેવા હોય છે ? મૂડીદારો કેવી રીતે કામદારનું ચોપણુ કરે છે ? વધારેની કિંમતનો ભાગ કેવી રીતે પાડવામાં આવે છે ? નફો, વ્યાજ, જમીનનું ભાડું વગેરેનો ગૂઢ અર્થ શું ? મજૂરી શાને આધારે નક્કી થાય ? શા માટે અને કેવી રીતે આર્થિક દટોકટી ઊભી થાય છે ? આ અને આવા અનેક સવાલો, પહેલી જ વાર અહીં વૈજ્ઞાનિક રીતે હલ થાય છે.

આ તર્કશુદ્ધ લખાણ એટલી સરળ અને સુંદર શૈલીમાં લખાયું છે કે અર્થશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી ન હોય એવા માણસો પણ સહેલાઈથી સમજી શકે.

આવો અંથ લોકો ન વાંચે એ દેખીતી રીતે જ મૂઢી-દારોના લાલમાં છે. અને દીઠો લાલ મેળવવામાં પાછીપાની કરે તો તે મૂઢીદાર નહિ.

પહેલાં તો આ અંથના પ્રકાશન પ્રત્યે મૌન સેવી, તેને અવગણવાનો પ્રયાસ કરી જાયો. તેની ટીકા કરે તો અંથને જાહેરાત મળે અને લોકોને તેના અસ્તિત્વની જાણ થાય. એટલે પહેલો પાસો તો એ જ હોય.

છતાં ચ જ્યારે કામદાર નેતાઓમાં તેની ચર્ચા થવા માંડી અને જાગૃત લોકો તેમાં રસ લેવા માંડ્યા કે તરત જ માલિકોએ બાજુ બદલાવી. બીજો પાસો ફેંક્યો. પદ્ધતિસર શુસપુસ શરૂ થઈ કે આવડું મોડું થોડું કોણ વાંચે ? એ તો તદ્દન નીરસ અંથ છે.—પંદર પાના વાંચતાં જાંઘ આવે વગેરે વગેરે.

આ જોટો પ્રચાર આજે પણ ચાલુ જ છે. ઘણા લોકો પર તેની અસર થઈ છે અને તેને હાથમાં લેતાં ડરે છે. પણ સાકરનો સ્વાદ તો ચાખ્યા પછી જ સમજાય.

એક દાખલો આપું. માકસ પહેલાંના દરેક અર્થ-શાસ્ત્રીએ નફાના સવાલ પર માથા પીછાડ્યા છે. પરંતુ મૂઢી-વાદને ટકાવી રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલ સંશોધક તેનો સંતોષ-કારક જવાબ આપી શકતો નહોતો. દોઢ કહે કે મૂઢી-દારની આવડતને લીધે નફો મળે છે. ત્યારે સામે સવાલ ઉઠતો કે એકમાંથી બે રૂપિયા આવે છે ક્યાંથી ? દુનિયાના નાણાનું લંઠાળ તો અસુક ચોક્કસ જ હોય છે. એક મૂઢી-

‘જ્યાં સુધી અમેરિકાના ગોરાઓ એટલું નહિ સમજે કે ત્યાંની નીશો જનતાની શુભામી એ અમેરિકન પ્રજા-સત્તાકેતુ કલંક છે, ત્યાં સુધી ગોરા અમેરિકનો પોતે પણ સાચી આઝાદી નહિ મેળવી શકે. યુરોપના આઝાદી જંગને તેઓ મદદ પણ નહિ કરી શકે.’

*

સન ૧૮૭૦માં જર્મની અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ફાટી પડી. ફ્રાન્સ હાર્યું. સહેલું ફ્રેંચ રાજતંત્ર ડગમગવા લાગ્યું. છ માસ અને બે અઠવાડિયાથી દુશ્મનની ફોજ પેરીસની આસપાસ ઘેરો ઘાટીને બેઠી હતી. રાષ્ટ્રીય દળ પેરીસનું રક્ષણ કરી રહ્યું હતું. આ દળમાં મોટા ભાગના સૈનિકો પોતે કામદારો હતા.

દુગાખોર ફ્રેંચ મૂડીવાદી સરકાર ભડકી. તા. ૧૮ મી માર્ચ ૧૮૭૦ને દિન એણે રાષ્ટ્રીય દળ પાસેથી હથિયારો પડાવી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો. કહે કે, ‘તેમની બંદૂકો રાજ્યની છે—પાછી આપો.’ કામદારે જવાબ આપ્યો: ‘તદ્વન બૂઠું.’ ઘેરા દરમ્યાન અમારે પૈસે અમે એને ઢાળી છે. અને સરકારે તેનાપર રાષ્ટ્રીય દળનો માલિકી હક્ક છે, એ વાત સ્વીકારી છે.’

સરકાર પરાણે શસ્ત્રો ઝૂંટવવા ગઈ. કામદારો સામા થયા. પ્રજાને કચડવા માટે સરકારે લશ્કર ઉતાર્યું, પણ સૈનિકો કામદારો જોડે લળી ગયા. પેરીસના તમામ ગરીબો કામ-

દારની પક્ષે લડ્યા. દુનિયાની આંખો પેરીસ પર ચોંટી હતી. પેરીસ ગરજ ઉઠ્યું:

‘પેરીસ કમ્યુન જિંદગાદ!’ પેરીસના કામદારે દગાખોર ફ્રેંચ સરકારને હરાવી પોતાનો ક્રાંતિ-ધ્વજ લહેરાવ્યો. ત્યારે માકસવાપાનો ધીર ગંભીર નાદ ગૂંજવા લાગ્યો:

‘કામદારે સ્વર્ગ પર ચડાઈ કરી છે! એમને મદદ કરો, કુમક પહોંચાડો!’

પેરીસ કમ્યુનના આરંભ સાથે કામદાર ચળવળ નવા તબક્કામાં પ્રવેશતી હતી. કામદારે પોતાના વાવડાને જોડે પોતાની મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. એને ટકાવી રાખવા માટે માકસવાપાએ તનતોડ મહેનત કરી. હજારો પત્રો લખ્યા, સલાઓ લરી, ભૂખ-તેરસ ભૂલાઈ ગયા. દિવસ-રાત ફરી એક બન્યા.

પરંતુ કમ્યુનની સમિતિમાં કોઈ માકસવાદી નહોતો. ત્યાં બહુમતી હતી બ્લાકેવાદીઓની અને લઘુમતી મુધોંના શિષ્યોની. તેમણે જૂના રાજનું માળખું એમ ને એમ રહેવા દીધું. પરિણામે હારેલા મૂડીદારોને પાછા ફરવાની તક મળી, અને તા. ૨૮મી મે ને દિન કમ્યુન હારી ગયું.

માકસવાપા તેનું મૂલ્યાંકન કરવા બેઠા. તેમણે જોયું કે દરેક ક્રાંતિ ત્રણ પ્રકારના નેતાઓને યોગ્ય રીતે લાવે છે. એક છે ક્રાંતિના અસલ પ્રતિનિધિઓ, અને બીજા બે નકલી. આ નકલી પ્રતિનિધિઓ બે જાતના હોય છે. પાછલી ક્રાંતિનેડે

જેમના નામ સંકળાએલા છે તે આ ક્રાંતિમાં પણ ડબકા ડોળે છે; પરંતુ તેમને વર્તમાન ક્રાંતિના બળાબળોતું સહેજ પણ ભાન હોતું નથી. ખીજા જાતના નેતાઓએ વરસોથી ગરમા-ગરમ સરકારવિરોધી વાતો કરીને ક્રાંતિકારીનો ખીલો પચાવી પાડ્યો હોય છે. શરૂઆતમાં તો આ બંનેનું અસ્તિત્વ અનિવાર્ય છે, પરંતુ પૂર ઝોસરે અને ક્રાંતિ સ્થિર બને કે તરત જ આ નકલી નેતાઓ ઉઘાડા પડી જાય છે, દૂર ફેંકાઈ જાય છે. પરંતુ પેરીસ કમ્યુનને ઠરીને કામ બેસવાનો અવકાશ જ મળ્યો નહિ.

છતાં ય માક્સનાપા ઉમેરે છે કે કમ્યુને ગમે તેટલી ભૂલો કરી હોવા છતાં તેણે તારવેલાં મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતો અમર છે, અચળ છે. કામદારવર્ગની દરેકેદરેક ક્રાંતિ લવિધ્યમાં પણ આ વાત ફરી ફરી પુરવાર કરી આપશે.

પેરીસ કમ્યુનમાંથી માક્સનાપાએ એક અમૂલ્ય ખોદ-પાક લીધો. તે એ કે, ‘રાજસત્તા હાથમાં આવતાવેંત જૂના રાજતું માળખું તલ્કાળ તોડી નાખવું જોઈએ.’

✽

કમ્યુન હારી ગયા બાદ આંતરરાષ્ટ્રીય મજદૂર આંદો-લન પર હમનનો કોરડો પૂરંજોઈથી વીંઝાવા લાગ્યો. રૂપેનની સરકારે યૂરોપની તમામ સરકારોને કામદારો વિરુદ્ધ સંયુક્ત મોરચો માંડવાની હાકલ કરી હતી. ત્યારે સંઘની સલા પહેલાં, માક્સ અને એંગલ્સ જમા-ઉધાર ખાતું મેળવી રહ્યા હતા.

‘હું...હું...અંદર જઈશ નહિ. મૂર જનરલ સાથે વાત કરે છે!’ લોરાને માફસખાખાના અભ્યાસખંડમાં જતો રોકતાં જેનીએ કહ્યું.

‘હું ચુપચાપ સીગરેટ મૂકી આવીશ.’

લોરા અંદર આવી ત્યારે જોગલ્સ જોલતો હતો, ‘અંત્રો દ્રેડ યૂનિઅનો હવે સંઘમાંથી ખસી જવા માગે છે. સંઘની હુંફવડે પોતાનો ‘સુધારાનો ખરડો’ પસાર કરાવી લીધે પછી તરત જ તેમણે આ રમત આદરી છે...મામૂલી હુકાન દારોતું માનસ...ગરજ સરે ધક્કો, મારે....’

‘એમ આકળા થયે ન ચાલે. સરકારી દમન સાથે આંતરિક વિખવાદો વધે એ સ્વાભાવિક છે. ખરો ઉપાડો તે બાકુનીને લીધો છે. સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી કાંતિ વિન રાજ લેવાની તેની વાતો લોકપ્રિય બનતી જાય છે....’

‘અને તમારી વિરુદ્ધ ગંદો પ્રચાર કરતાં પણ અચકાત નથી. મૂરના અંગત જીવન પર એ લોકો દાદવ ફેંકે છે... લોરાથી જોવાઈ ગયું.

બન્ને મિત્રોએ ત્યારે જ બાણ્યું કે લોરા પણ ખંડમ હાજર છે.

‘વાહ, તું પણ અજબ છે.’ જનરલને માત્ર સિગરેટ આપીને જ પાછા દાદવા છે કે શું ? જા, થોડો નાસ્તો લઈ આવ જોઈ.’ માફસખાખાએ હસીને કહ્યું.

લોરા ગધા બાદ તેમણે ઉમેર્યું, ‘લોકનિંદાથી ડરીને કામ નહિ ચાલે. જેનીને અને બાળકોને તો બહુ જ લાગી આવે

છે, પરંતુ તેનો જવાબ આપવામાં પાર્ટીનો સમય અને શક્તિ વેડફાય એ કીક નહિ. એક વાર અખતરો કરીને હું પૂરો પસ્તાયો છું. પણ સરકારી મંડળીની દલીલનું આપણે ગંભીર રીતે ખંડન કરવું પડશે. આ મંડળીઓ બહુ જ ઉપયોગી છે તેની ના નથી, પરંતુ મૂઝીવાદી ચોકડામાં તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ થવો અશક્ય છે. અને દેશભરનું કામકાજ એ રીતે ન ચાલે ત્યાં મુધી એ બહુ ઉપયોગી નહિ નીવડે. એવું સહકારી રાજતંત્ર મેળવવા માટે જ ક્રાંતિની જરૂર છે. આ વાત લોકો આજે નહિ તો કાલે સમજ્યા વિના નહિ રહે.’

‘અને લાસેલીવાદીઓને પણ જવાબ આપવો પડશે. એ લોકો તો પહેલેથી જ રાષ્ટ્રીય સીમામાં રહીને કામદાર ચળવળ ચલાવવાના હિમાયતી હતા. હવે તેમને વધારે હિંમત આવી છે.’ એંગલ્સે કહ્યું.

બન્ને મિત્રોની વાતોમાં સંઘની ગંભીર કટોકટીનો પડઘો પડતો હતો. આ કટોકટી સંપૂર્ણ રીતે હલ થાય એવી સ્થિતિ ન હોવાથી, સન ૧૮૭૨માં સંઘનું વડું મથક અમેરિકા લઈ જવામાં આવ્યું. પણ તેને ઉચ્ચ મતલેદોથી બચાવી લેવાનો આ કામચલાઉ માર્ગ સફળ ન નીવડ્યો. અમેરિકાની કામદાર ચળવળના મૂળ બહુ ઊંડા ન હોવાથી સંઘ ત્યાં જઈને હળવે હળવે નિષ્ક્રિય બની ગયો.

કાર્લના મૃત્યુ બાદ, એંગલ્સે બીજા કામદાર નેતાઓ ભેડે મળીને સંઘને સંસ્થાપન કર્યો ત્યારે તેની કક્ષા જુદી હતી. આજે તે 'બીજા આંતરરાષ્ટ્રીય' ને નામે ઓળખાય છે.

૧૨ : આખરી દિવસો

એ....જે પેલી તરફ.... 'જેક સ્ટ્રો' કિલ્લા પરના બાંકડા પર બેઠા છે તે જ.'

'શું કહો છો તમે! આવો મુલાયમ વૃદ્ધ....'

'હા, એ જ છે તમારો 'લાલ આતંકવાદી ઠાકતાર!'

લંડનમાં રજિયામણાં હેમસ્ટેડ હીથ પર ટહેલતાં સહેલાણીઓમાંથી એક જણ માર્ક્સબાપા તરફ આંગળી ચીંધી બેઠ્યો.

પેરીસ કચ્ચુન પછી લોકોએ તેમને આ નવું નામ આપ્યું હતું.

આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘનું કામકાજ લીધું પડી ગયા બાદ માર્ક્સબાપા ફરી પોતાના અભ્યાસમાં મૂંઝાઈ ગયા હતા. કેપીટલના બીજા અને ત્રીજા ભાગની તૈયારીઓ કરવા જતાં રશીયન સમાજનો ઇતિહાસ જાણવા માટે રશીયન ભાષા પણ તેમણે શીખવા માંડી હતી. પરંતુ તેમને માટે આ તો પાયેરામાં પેલી પૂણી હતી. યૂરોપમાં જુદાં જુદાં દેશોમાંથી તેમને થોડજાં પત્રો આવતા. જાણીતા તેમ જ અજાણ્યા

નવલોહીયા કામદાર તેમની સલાહ માગતા અને પેરીસના અનેક નિર્વાસિતો પણ તેમનું ઘર શોધતા આવતા. તેમને 'લાલ દાક્તર'ને ઘેર આશરો મળ્યા વિના રહેતો નહિ.

માર્ક્સબાપાનો કુંવારો મિત્ર વીલહેલ્મ વુલ્ફ મરતી વખતે પોતાની મિલકત માર્ક્સકુટુંબને નામે મૂકી ગયો હોવાથી હવે નાણાંની સંકડામણ સહેજ ઓછી હતી. રાતોરાત ઉત્તર કરી કપડાં ધોતી, સાંધતી અને ચીગડાં દેતી દેનચેન હજી એવી ને એવી જ રહી હતી. માંદાની તે માવજત કરતી. મંદવાડે જેનીનું કૌવત હરી લીધું હતું. પરોણાગત કરવામાં તેને થાક લાગતો હતો, છતાં ય દરવાજે આવેલ અતિથિને તેનું મોહક રમત આવકાયાં વિના રહેતું નહિ.

હેમસ્ટેડ હીથ એ માર્ક્સબાપાનું માનીતું સ્થાન હતું. આજથી એંશી વરસ પહેલાં ય તેની ચરઉતાર લીલીછમ ટેકરીઓ દર રવિવારે થોકબંધ લાંડનવાસીઓને પોતાની તરફ આકર્ષતી હતી.

આજે પણ રવિવાર હતો. છતાં 'મૂર' સાથે તેની પુત્રીઓ ફરવા આવી નહોતી. જુવાન જેની હવે બાપની પ્રતિમા જેવી લાગવા માંડી હતી. દોરામાં માતાના અણસાર હતા. અને એમની લાડકડી તુસી-એલીનોર-પણ હવે જુવાનીમાં પ્રવેશ કરી રહી હતી.

સન ૧૮૭૨માં જેનીના લગ્ન થઈ ચૂક્યા હતા. તેનો પતિ આર્થ લોંગ પેરીઝ કમ્યુનનો માણ ધારાસભ્ય અને

કમ્બુનના પત્રનો તંત્રી હતો. નિર્વાસિત બની તે 'લાલ દાકતર'ને ત્યાં આવ્યો અને જેની સાથે મુલાકાત થઈ. લગ્ન બાદ દીકરી અને જમાઈ, માક્ષજાપાની સલાહ લઈને ફ્રેન્ચ-સ્પેનની સરહદ પર જઈને વસ્યા હતા.

પરંતુ મોટા જમાઈ કરતાં લોશનો પતિ લા કાગ માક્ષ કુટુંબ સાથે વધારે હળીમળી ગયો. કમ્બુનના આ સૈનિકે લાંડન આવી લોરા સાથે લગ્ન કર્યા પછી દાકતરની પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી હતી. પરંતુ ઉપરાછાપરી જે બાબકો મરી ગયા બાદ તેમનું મન દાકતરી પરથી ઉતરી ગયું અને તેમણે 'છાપખાતું' ખોલ્યું. ત્યારે સાસુએ મીઠી મળક કરી હતી, 'જમાઈશજ અશ્વિનીકુમારનો સાથ છોડી દે છે તે સારું નથી હોં !'

કમ્બુનનો બીજો એક સૈનિક, લી સાગરે તુસીના પ્રેમમાં પડ્યો હતો. શરૂઆતમાં તુસીને તે ગમતો પણ ખરો; પરંતુ માક્ષજાપાને વારંવાર એમ લાગ્યા કરતું કે આ જોડીનો મેળ નહિ આવે, આખરે બન્નું પણ તેમ જ. મા-બાપના મૃત્યુ સુધી તુસી કુંવારી જ રહી.

હવે કિસમસના તહેવારો પાસે આવતા હતા. દીકરી-ઓને સાસરે મોકલવાની લેટો તૈયાર થતી હતી. લેનથેને જેનીના દીકરા એડી (એલગર) માટે ખાસ બાબાસૂટ ગૂંથ્યો હતો. તેને ચોલે એવી ટોપીઓ ત્રણેય લાણેજો માટે ગૂંથી આપવાનું તુસીએ માથે લઈ લીધું.

ગેસતા વરમને દિવસે બાળકો સૌથી મહેલાં દાદા-દાદી તરફથી આવેલું પાર્શ્વ ઓલતાં. તેમની નાની માસીબા અને લેનચેન દાદી તેમને કદીય નિરાશ થવા ન દેતા, અને એટલે જ આજે રવિવાર હોવા છતાંય તુસી મૂર સાથે ફરવા આવી નહોતી.

દીકરીઓની જગા આજે એંગલ્સે લીધી હતી. સન ૧૮૭૦માં મેંએસ્ટરથી નિવૃત્ત બની તેમણે લંડનમાં વસવાટ કર્યો ત્યારે માકર્સકુટુંબમાં અનેરો ઉમંગ છવાઈ ગયો હતો. સદાય મિલન માટે આતુર રહેતાં મિત્રો હવે કાયમના પાડોશીઓ બન્યા હતા. એક ઘરેથી બીજે ઘરે ચાલીને જતાં ફક્ત દસ જ મિનિટ લાગતી. સૂરજ પશ્ચિમમાં ઉગે તો લલે, પણ બન્ને મિત્રો કોઈ દિવસ ન મળે એવું બને જ નહિ. સંજોગોવશાત્ બન્નેમાંથી એકને જો બહાર-ગામ જવું પડે તો ફરી પત્રવ્યવહાર ચાલુ થઈ જતો.

અને તેમના જીવનના આયમતા પહોરમાં પણ આવા કારણો આવ્યા વિના ન રહ્યા. માકર્સબાપાની તબિયત હવે તદ્દન લથડી ગઈ હતી. સન ૧૮૭૩માં તો તેમનો માથાનો દુઃખાવો એટલો બધો વધી ગયો કે તેમની વાંચવા-લખવાની ઈચ્છા જ મરી ગઈ હતી. માકર્સબાપા માટે આ સ્થિતિ ભયંકર હતી. એંગલ્સના એક નિષ્ણાત મિત્રે તેમની સારવાર કરી. માથાનો રોગ તો ગયો, પરંતુ દમનું શું ? લંડનની લેજવાળી હવા તેમને માટે ખતરનાક હોવાથી, સન ૧૮૭૭ સુધીમાં તેઓ ત્રણ વાર યૂરોપ (કાર્લ્સબાદ)

હવાફેર માટે જઈ આવ્યા. પરંતુ સન ૧૮૭૮થી જર્મન સરકારે ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિનું જોડું બહાનું કાઢી, માક્ષ જાપા માટે યુરોપના દરવાજા બંધ કરી દીધા.

હવે લંડનમાં રહ્યા સિવાય છુટકો નહોતો. હવાફેરથી તેમની તબીયત સુધરી હતી. તદ્દન આરામથી રહે તે હેતુપણુ લાંબું જીવન જીવવાની શક્યતા હતી. પરંતુ એક વાર મંદવાડથી ઉઠ્યા બાદ માક્ષજાપા તે બમણાં ઉત્સાહથી અભ્યાસમાં પરોવાઈ ગયા. મોડી રાતના ઉભાગરા કરી શરૂ થયા. સવારે આઠ-નવ વાગે ઉઠીને કડક કાફી પીતા પીતા છાપું વાંચી, તેઓ જે અભ્યાસખંડમાં પૂરાતા તે જમવા વળતે જ ત્યાંથી બહાર નીકળતા. પછી બપોરના બે કલાકની વામકુક્ષિ કરતા. અને સાંજે બહુ બહુ તે હેમસ્ટેડ હીથ સુધી ફરવા આવતા.

અને આજે પણ એંગલસ જોડે ફરતાં ફરતાં આવીને તેઓ ખાંકડા પર બેઠાં ત્યારે લંડનને ખીજવતી સંધ્યા ધીમે ધીમે સરી જતી હતી.

‘ગોથા પ્રોગ્રામ પરની આપણી ટીકા હવે લીબનીખતને મળી ગઈ હશે. ખરું ?’ એંગલસે પૂછ્યું.

‘હં....હા. પણ ખીજે ઉપાય જ નહોતો.’ આથમતી સંધ્યામાં માક્ષજાપા દૂર દૂર જોઈ રહ્યા. સન ૧૮૫૦માં જર્મન કામદાર નેતા લીબનીખત લંડન આવ્યો ત્યારથી તે માક્ષનો પરમ ભક્ત બની ગયો હતો. આ જ ખાંકડાઓ પર બેસીને શુરુ-શિષ્યે અનેક ચર્ચાઓ કરી હતી.

‘લીળનીખત આજે જન્મનં ચળવળને મોખરે છે. તેણે ગોથા શહેરમાં લાસેલીવાદીઓ જોડે સંયુક્ત પરિષદ ભરી તે સમજ્યો, પણ આવો તકવાદી કાર્યક્રમ મંજૂર કરીને આપણા હાથ તો ન જ બાંધવા દેવાય.’ એમલ્સે કાલની વિચારમાળા સાથે એક અંકોડો જોડ્યો.

‘હા, સિદ્ધાંતોની બાંધણેડ આપણને ન શોભે. કામદાર એકતા જરૂરી છે. પરંતુ તેમના મગજ ચક્રોએ ચડાવવા માટે જ બાંધેલી એકતા શા કામની? આગળ કેવી રીતે ચાલવું તેની ચોખવટ અત્યંત જરૂરી છે.’

‘લાસેલીવાદીઓ આપણી નક્કર સડક છોડી કાઢવીઆ ચીલામાં ખૂંચી ગયા છે. ત્યાંથી નીકળવા તે તૈયાર હોય તો જરૂર આપણે તેમને મદદ કરવી જોઈએ. પણ આપણા લીળનીખતને તેમનો વિરહ એટલો અસહ્ય થઈ પડ્યો કે ગોથા પરિષદમાં જઈને તેણે બાધું જ બાકી માયું’. એની નીતિનો અર્થ એ જ થાય છે કે લાસેલીવાદીઓ કાઢવ છોડી નક્કર સડક પર ચાલવા માગતા નથી તો આપણે જ તેમના કાઢવીઆ ચીલે ચાલવા માંડીએ.’

‘અને એવી કાઢવની એકતાથી કામદાર ચળવળ આગળ ધપવાને બદલે, પૂરેપૂરી કાઢવમાં જ ખૂંચી જશે.’ માકસ-ગાપાએ કહ્યું.

એંશી વરસ પહેલાંની એ આથમતી સાંજે ભવિષ્યમાં તમામ નામધારી સમાજવાદીઓને માકસ-ગાપાએ તમતમતો જવાળ આપી દીધો,

હવાફેર માટે જઈ આવ્યા. પરંતુ સન ૧૮૭૮થી 'જર્મ' સરકારે ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિનું ખોટું બહાનું ઠાંઠી, માક્ષ બાપા માટે યુરોપના દરવાજા બંધ કરી દીધા.

હવે લંડનમાં રહ્યા સિવાય છુટકો નહોતો. હવાફેરથી તેમનો તબીબત સુધરી હતી. તદ્દન આરામથી રહે તો હજીપણ લાંબું જીવન જીવવાની શક્યતા હતી. પરંતુ એક-વાર મંદવાડથી ઉઠ્યા બાદ માક્ષબાપા તો બમણાં ઉત્સાહથી અભ્યાસમાં પડેવાઈ ગયા. મોડી રાતના ઉજાગરા કરી શરૂ થયા. સવારે આઠ-નવ વાગે ઉઠીને કડક કાંદી પીતા પીતા છાપું વાંચી, તેઓ જે અભ્યાસખંડમાં પૂરાતા તે જમવા વખતે જ ત્યાંથી બહાર નીકળતા. પછી બપોરના બે કલાકની વામકુક્ષિ કરતા. અને સાંજે બહુ બહુ તો હેમસ્ટેડ હીથ સુધી ફરવા આવતા.

અને આજે પણ એંગલેસ જોડે ફરતાં ફરતાં આવીને તેઓ બાંકડા પર બેઠાં ત્યારે લંડનને ખીજવતી સંધ્યા ધીમે ધીમે સરી જતી હતી.

‘ગોથા પ્રોગ્રામ પરની આપણી ટીકા હવે લીખનીપતને મળી ગઈ હશે. ખરું ?’ એંગલેસે પૂછ્યું.

‘હં....હા. પણ ખીજે ઉપાય જ નહોતો.’ આથમતી સંધ્યામાં માક્ષબાપા દૂર દૂર જોઈ રહ્યા. સન ૧૮૫૦માં ‘જર્મન કામદાર નેતા લીખનીપત લંડન આવ્યો ત્યારથી તે માક્ષને પરમ ભક્ત બની ગયો હતો. આ જ બાંકડાઓ પર બેઠીને ગુરુ-શિષ્યે અનેક ચર્ચાઓ કરી હતી.

છીછરું મન...આમ તો ચોટલી ખાંધીને ચોપડીને ચોંટી જાય છે, ને સંજ્યાખંધ આંકડાઓ ય લેગા કરે છે, પણ એમાંથી નળ જેટલું ય જ્ઞાન પામતો નથી. અને તેના અંક-સારથી તો લાઈ તોળા !

‘પણ શરાબ ખૂબ પી શકે છે !’ જેની વચ્ચે પડી.

‘એટલે જ એંગલસખાપા તેની ગમ્મત કરતા હશે...’ આંખો નચાવીને તુસી બોલી. ‘જા, તને યાદ છે, પહેલી વાર આ કોટરકી સાહેબ મૂરને મળવા આવ્યા ત્યારે મૂરે તેને શું પૂછ્યું હતું ?’ ‘લે ને, હું જ કહું’ માક્સખાપાએ હસીને કહ્યું ‘મેં પૂછ્યું કે તમારામાં તમારી માતાના અણસાર તો નથી ને ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે ના.’

‘અને મૂરે તેની દેખતાં તેની માતાને અશિનંદન આપ્યા !’ તુસીએ પૂરું કયું.

‘પણ એવી મજાકમાં કોટરકીની જાડી બુદ્ધિને સમજ નહિ પડે.’ માક્સખાપાએ કહ્યું.

‘જમ્મ બહુ થયું. મારું તો આખું કુટુંબ જ અટક્યાળું છે...’ જેનીએ વહાલ ભર્યો છચ્છકે કરી બોલો દમ ખેંચ્યો.

‘જા, યાદી ગઈ ?’ તુસી દોડીને તેની પથારી પર બેસી ગઈ. જેનીના ઝોશીકા ઠીકઠાકે કરી માક્સખાપા તેના પગ દાબવા લાગ્યા.

સન ૧૮૭૮ થી જેની બીમાર હતી. દાકતરોએ ઠીકી ઠીકી હતું કે તેને કેન્સરનો રોગ લાગ્યું પડ્યો છે. આને

૧૮૮૧નું વરસ ચાલતું હતું. જેનીનો રોગ મટવાની કોઈ આશા રહી નહોતી. કેન્સરની લયંકર ચાતનાઓ તે હસતે મોઢે સહેતી હતી. પરંતુ માક્સજાણના ગાત્ર ઢીલાં પડી ગયા હતા. કથા ઠામમાં તેમનું મન ચોંટતું નહિ, ત્યારે બીજા ગણિતના દાખલાઓ ગણવાની તેમને ટેવ હતી. જેનીની પધારી પાસે બેસીને એમણે ગણિતના ઘણાં નવા ફાયદાઓ ઉઠેલી નાખ્યાં.

‘બાળકો વિના ઘર ખાલી લાગે છે.’ જેનીએ નિસાસો નાખ્યો.

બીમાર માતાને જેવા માટે ફાન્સથી તેની મોટી દીકરી અને જમાઈ પોતાના ત્રણ બાળકો જોડે આવીને બે દિવસ પહેલાં જ પાછાં ગયા હતા. જેનીને પોતાના પૌત્રો-જીન, હેરી અને એડીની ખોટ ચાલતી હતી.

‘હા. હું જ્યારે શેરીમાંથી બાળકોનો અવાજ આવતો સાંભળું છું ત્યારે મને એમ જ થાય છે કે આપણા જાહોની, હારા અને શ્રીમાન ‘ચા’ જ આવ્યા છે....’ દાદાજીએ દાદીના સૂરમાં સૂર પૂરાવ્યો.

માક્સજાણને હુંલામણના નામો શોધી કાઢવામાં ખૂબ મજા પડતી. બાઉથરો એકગર હંમેશાં આ માગ્યા કરતો હોવાથી તેનું નામ પાડ્યું હતું ‘ચા.’

‘તમને યાદ છે ? આપણે પેરીસમાં હતા ત્યારે તમે અને જેની જીનને સાથે લઈને તેને માટે નવો સૂટ ખરીદી

લાવ્યા હતા તે! અમે તો તેને ઓળખી જ ન શક્યા. મને લાગ્યું કે આ નાનકડો મૂડીદાર સફ્ટહસ્થ આપણે ત્યાં ક્યાંથી ભૂલો પડ્યો!....'

‘અરે, એ તો ઝઘા ખેપાનીના પીર છે.’ જેનીને દવા પાવા માટે આવેલી લેનચેને ઉમેર્યું, ‘ઝોડગરે ચાકલેટ છે એમ સમજીને કલેજના ડુકડા મોંમાં નાખ્યાં. પાછળથી ભૂલ સમજાઈ, પણ સુધારે તે બીજા. આપણા ભાઈશેઠ તો ઠાચી ને ઠાચી કલેજ ચાવી ગયા!’

‘અરે હા....’ ઠાઠાજી પણ ઉત્સાહમાં ચાવી ગયા, ‘મેં એનું નામ ‘વરુ’ પાડ્યું ત્યારે એ મહાશયને જોટલું સખત માડું લાગ્યું’ કે મારે તે બહલાવીને ‘ચા’ પાડવું પડ્યું....’

જેનીએ અચાનક નિસાસો નાખ્યો અને જોડી ઉઠી, ‘મારે ત્યાં જવું છે. જેનીને પૂરા દિવસ થઈ ગયા છે. તેના નવા બાળકનું મારે મોં જોવું છે.’

જેનીનો પડતો જાલ ઉપાડતું પ્રેમાળ કુટુંબ એ ‘મહાન આગંતુક’ને મળવા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યું. દાકતરોએ પણ રજા આપી. કારણ કે, જેની હવે બહુ દા’ડા ઠાઠે તેમ નહોતી, તેની કોઈ પણ ઇચ્છાની આડે આવવાથી કશો લાભ નહોતો.

જેની હુકમો ઠોડતી. તુચ્છી દોડી દોડીને તેના અમલ કરતી. ચારે બાળકો માટે લેટ-સોગાદોનો મોટો ઢગલો થયો. છતાંય માતાના જીવને ધરપત નહોતી. તેણે કાન્યકાં

કાગળ લખીને પુછાવ્યું કે મુલાવડા ઘરમાં ચાની જરૂર છે છે તે લખે.

આખરે કાફલો ક્રાન્સ લઈ રવાના થયો. ત્યાંથી પાછાં ફરતી વખતે માક્સના રોગે ફરી ઉઠ્યો. માર્યો. એ દિવસોનું વર્ણન કરતાં તુસી લખે છે, ‘બા ખડારના મોટા ઓરડામાં અને મૂર તેની બાજુનાં નાના ખંડમાં પથારીવશ છે. એકબીજામાં તદ્દન ઓતપ્રોત બની ગએલ આ બે છવ આજે એક ઓરડામાં રહી શકતા નથી....’

‘મૂર સાબ થવા લાગ્યા. પથારીમાંથી ઉઠવા જેટલી તેમનામાં શક્તિ આવી, એ સવાર હું ઠંઠી ય નહિ ભૂલું. એ હળવે હળવે બાના ખંડમાં આવ્યા. કેમ જાણે મુલાવ નોડું લાંબા વિયોગ બાદ ફરી મળતું ન હોય !....સ્નેહલીની મુઠ્ઠા અને પ્રેમઘેલો જુવાન હાથમાં હાથ નાખી છવનને પંથ સાથે ટાપવા માટે પગલું ભરતાં હોય એવો એ દેખાવ હતો. ફાઇને પણ એમ ન લાગત કે ખખડી ગએલ ડોસો માતને ઉખરે જીલેલી ડોશીની વિદાય લઈ રહ્યો છે.’

‘પણ ખરી રીતે તો આ બધી આખરી વિદાયની જ તૈયારીઓ હતી. એક દિવસ જેની માક્સના પાના વાળ પંપાળતા પંપાળતા કહેતી હતી, ‘દરેક દિવસ પોતાની સાથે નાનકડા આનંદો અને મહાન સંકટો લેતો આવે છે. રોજિંદા નજીવી ચિંતા અને નાના-મોટા દુઃખો માણસની વહારે ધાય છે. અંતરના ઉડાવુની મહાન વેદનાની ધારતે

બુકી 'કરી નાએ છે. રોજબરોજની ચિંતામાં જાણેઅજાણે આપણા મોટા દુઃખો ભૂલી જવાય છે. કર્નલ મૂશ ગયો ત્યારે આપણને લાગ્યું તું કે પ્રલય જ આવી ગયો. પરંતુ હળવે હળવે રોજબરોજના નાનકડાં મુખદુઃખો અનુભવવાની શક્તિ ફરી જાગવા માંડી. માણસ આવી જ રીતે જીવે 'જય છે...શાશ્વત શાંતિમાં પોદી ન જાય ત્યાં સુધી....'

માકર્સનાપાથી હવે ન રહેવાયું. તેમણે અચાનક વાત બદલાવી, 'ચાલ, આપણે શેક્સપીઅર વાંચીએ—'

'ના, આજે તો શેલી અથવા બાયરન સંભળાવો !' બાલમિત્રની ચાલ સમજી જેનીએ પણ ભાવ બદલ્યો.

'એક વાત કહું ?' મિત્રે મસલત કરી.

'કહો !' જેની હસી પડી.

'શેલી અને બાયરન બન્નેએ પહેલી ક્રેંચ ક્રાંતિને આવકારી હતી. પરંતુ આજે જો તે જીવતા હોત તો બાયરન ક્રાંતિનો દુશ્મન બનત, પણ શેલી ક્રાંતિને વફાદાર રહેત. તને શું લાગે છે ?'

પરંતુ જેની જવાબ આપે તે પહેલાં તુસીએ બહારથી આવી માકર્સના હાથમાં એક અંગ્રેજી માસિકનો ડિએંગર અંક મૂકી દીધો.

'લો, આમાં જેલફર્ટ બાકસે મૂરના ખૂબ વખાણ કર્યા છે.' એટલું કહીને તુસી ખડખડાટ હસી પડી.

'મારે એ સાંભળવા છે. પહેલાં એ જ વાંચો.' જેનીએ હઠ લીધી. એ બેસવા ગય ત્યાં પેટમાં કળ આવી એટલે

પાછી પથારીમાં પટકાઈ. માર્ક્સજાપાએ તેને જોખામાં લઈ લીધી.

જેમ જેમ લેખ વંચાતો ગયો તેમ તેમ જેનીની આંખ ચમકવા લાગી. તે જોત્તી, ‘મારે આજે તમારી સીગરેટ સળગાવવી છે. તમે કેપીટલ લખતી વખતે કેટલી સીગરેટો પીધી હતી તે યાદ છે ?’ ત્યારે તમે કહ્યું હતું કે ‘આ પુસ્તકની કમાણીમાંથી એ સીગરેટોનો ખર્ચ પણ નહિ નીકળે !’

પોતાની નિંદા થાય કે વખાણ તેની માર્ક્સજાપાને પરવા નહોતી. પણ જેનીની આંખમાંથી ઉભરાતા હરખના આંસુ અણમૂલાં હતા. લોકો હવે પતિના કામની કદર કરવા લાગ્યા છે તેની આગાહી આપનાર લેખકને તેણે ધન્યવાદ આપ્યા.

એ દિવસ હતો—૩૦ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧.

*

તા. ૨૭ ડીસેમ્બર ૧૮૮૧ને દિન જેની મરી ગઈ. તેના આખરી શબ્દો હતા: ‘કાલ્....’

બીમાર કાલ્ જેનીની રમથાનયાત્રાએ બંધ ન શક્યો. બીજા મિત્રો જેનીને લઈ ગયા ત્યારે શોકાતુર પતિએ મોટી પુત્રીને પત્ર લખી તેમાં દિલનો ફિલરો કાલવ્યો: ‘મેં દાક્તરોની આજ્ઞા માની, કારણ કે એ તારી બાની આજ્ઞા હતી. ‘બહારના દેખાવને આપણે મહત્વ આપતા નથી’ એ તેના શબ્દો હતા. તેણે કોઈ પણ વિધિ કરવાની યત્ના કરી છે...

એ મરી ગઇ ત્યારે એની આંખો વધારે વિશાળ, વધારે મુંદર અને અપૂર્વ તેજસ્વી લાગતી હતી.’

તે જ ઘડીએ જેનીની કબર પર ફૂલ મૂકીને એંગલસ બોલતો હતો: ‘હુનિયામાં એ કોઈપણ એવી સ્ત્રી જન્મી હોય કે જે ખીલને સુખી કરવામાં જ પોતે સુખી રહેતી હોય તો તે આજ સ્ત્રી હતી.’

સ્મશાનથી પાછાં ફરતી વખતે એંગલસથી બોલાઈ ગયું:

‘આજે આપણે મૂર પણ મરી ગયો !’

અને એ વાત સચી જ હતી. હવે માઝસંજાપા માત્ર મરવાને વાંકે જ છવતા હતા.

દાક્તરોએ એમને હવાફેર કરવા માટે રચેન મોકલાવ્યા, પણ તેમની શરદી અને ખુરસી વધી પડ્યાં. ત્યાંથી એ જેનીને ત્યાં ગયા. બાળકોના સહવાસમાં મન પ્રકુલિલત બન્યું. તળિયત સુધરવા લાગી. ત્યાંથી લોરાને મળવા માટે છનીવા જઈને લંડન પાછા ફર્યા, ત્યારે તેઓ કામે ચડવા આતુર હતા. પરંતુ હવે તેમને થોડી થોડી વારે થાક લાગતો.

એમને પહેલેથી જ નોવેલો વાંચવાનો શોખ હતો. સાહિત્યની પારખ એ સાંકડે ત્રાજવે તોળી કરતા નહિ. પણ એ ‘કલા ખાતર કલા’ના સિદ્ધાંતમાં માનતા નહિ. પરંતુ હવે તો એ બાલગ્રાકની માનીતી નોવેલો પણ પૂરી વાંચી નહોતા શકતા. એમનું દિલ બોલવાઈ ગયું હતું.

એટલામાં તા. ૧૧મી બનેવારી ૧૮૮૩નો દિવસ
મોટી પુત્રીના મોતના સમાચાર આપી, તેમના પર હૃદયેષુ
હુમલો કરતો ગયો. આ વાત સાંભળી તેમણે જે બિછાતું
પકડ્યું તે આખર સુધી ન છોડ્યું. શરૂઆત શરદી ઉધરસથી
થઈ. કશું ગળે ન ઉતરતું. તેમને દૂધ તરફ ખૂબ જ આકુ-
ગમો હોવા છતાં હવે તેમને માત્ર દૂધ જ પીવું પડતું.

તા. ૧૪મી માર્ચ ૧૮૮૩નો સૂરજ વાદળાંથી ઢંકાઈ
ગયો હતો. શનિવારની બપોરે. જે વાગે માકસને દૂધ
પીવડાવી લેનચેન દાદરો ઉતરી ત્યારે એંગલ્સ સામા મળ્યા.
વામકુક્ષિ જાદ અઢી વાગે મળવાનો વખત માકસ માટે
અનુકૂળ હોવાથી એંગલ્સ દરરોજ ત્યારે જ આવતો. 'શું
થયું?' લેનચેનની આંખમાં આંસુ ભેળે એંગલ્સ
ગભરાઈ ગયો.

'મૂરને આજે ઠીક નથી' તુસીએ આંસુ લૂછી નાક
સાફ કર્યું.

લેનચેને હજવે પગલે દાદરો અઢી માકસ જાપાના
ખંડમાં ડોકિયું કર્યું ત્યારે એ દાગાનીદરમાં હતા. તેણે
આવી એંગલ્સને કહ્યું, 'આલો!'

જ્યાં ઉપર પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં માકસ જાપાનો હૃવન-
દીપ જુઝાઈ ગયો હતો. મૂર આરામખુરશીમાં પોતી ગયો
હતો-પણ કાયમને માટે.

આ આરામખુરસી એંગલ્સે પોતાના ખંડમાં આખર
સુધી સાચવી રાખી હતી.

તા. ૧૭મી માર્ચ ૧૮૮૩ને દિન લંડનનાં પરા હાથગેટના કબ્રસ્તાનમાં જેનીની કબર પાસે માક્સે આપાને દફનાવ્યા ત્યારે ગણ્યાગાઠ્યાં મિત્રો જ હાજર હતા. એંગલસ તેને વિદાય આપતો હતો:

‘૧૪મી માર્ચને દિવસે, જ્યોરે ત્રણ વાગે દુનિયાના સૌથી મહાન વિચારકની ચિંતનશક્તિ ખંધ પડી ગઈ.....’

યુરોપ અને અમેરિકાના મજદૂરવર્ગ તેમ જ ઇતિહાસ શાસ્ત્રમાં પડેલી જોટ માપવી અશક્ય છે. થોડા દિવસમાં જ તેનો અનુભવ થઈ જશે.

‘હાર્વિને જેમ સજીવ કુદરતના વિકાસ-નિયમો શોધ્યા હતા તેમ માક્સે માનવઇતિહાસના વિકાસ-નિયમો શોધ્યા છે. આજ સુધી સિદ્ધાંતોના જાળાંમાં અટવાઈ ગયેલ સાદી વાત તેણે શોધી કાઢી તે એ કે માણસ રાજકારણ, વિજ્ઞાન, કળા કે ધર્મમાં રસ લેતો થાય તે પહેલાં તેણે ખાવું પીવું જરૂરી છે. તેને રહેવા ઘર અને પહેરવા કપડાં મળે એ જરૂરી છે. એટલા ખાતર જીવનને જરૂરી એવા ભૌતિક સાધનો તેને પેદા કરવા પડે છે. પરિણામે કોઈ પણ પ્રબલ યા તો સમાજનો આર્થિક વિકાસ જે કક્ષાએ પહોંચ્યો હોય, તેના આધારે જ રાજકીય સંસ્થાઓ, ન્યાયના સિદ્ધાંતો, કલા અને ધર્મના વિચારો પણ ફાલે-ફૂલે છે. પહેલી વાતને આધારે જ બીજી વાતો સમજાવી શકાય તેથી ઊધી રીતે નહિ.

આધુનિક મૂડીવાદી પ્રદતિનું ઉત્પાદન અને તેણે પેદા કરેલી મૂડીવાદી સમાજ જેને આધારે ચાલે છે એ નિયમઃ પણ માર્ક્સે શોધી કાઢ્યો. તેણે 'વધારેની કિંમત'નો લેદ ઉઠેલી એવા અધારા પર પ્રકાશ ફેંક્યો કે ત્યાં આજ સુધીનાં તમામ મૂડીવાદી તેમ જ સમાજવાદી અર્થશાસ્ત્રીઓ ગોયાં ખાતા હતા.

આવી બે શોધ કોઈ પણ એક જીવન માટે પૂરતી છે. એમાંની એક શોધ પણ કરી શકે એ માણસ ભાગ્યશાળી છે. પરંતુ માર્ક્સે જે જે ક્ષેત્રોમાં સંશોધન કર્યું છે. (-તેણે અનેક ક્ષેત્રોમાં શોધ કરી છે. તેની એક પણ શોધ માત્ર ઉપર ઉપરની છીછરી નહોતી.) તે તે ક્ષેત્રોમાં તેણે સ્વતંત્ર શોધ નોંધાવી છે. ગણિતશાસ્ત્રમાં પણ તેણે નવું જ્ઞાન ઉમેર્યું છે.

એવા એ મહાન વૈજ્ઞાનિક હતા. પરંતુ આ તો તેમના વ્યક્તિત્વની માત્ર એક જ બાબત છે. માર્ક્સે, વિજ્ઞાનને એક સર્જનશીલ, ઐતિહાસિક અને ક્રાંતિકારી બળ ગણતો. વાસ્તવિક જીવન પર તટકાલ અસર ન થાય એવી શોધો કરી વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોમાં નવું જ્ઞાન ઉમેરાતું જોઈને તેને આનંદ જરૂર થતો, પરંતુ ઉદ્યોગ-ધંધા પર ચીધી અસર કરી ઇતિહાસના વહેણ પલટાવતી શોધોમાં તેમને વિશેષ રસ હતો.

કારણ કે માર્ક્સે ક્રાંતિકારી હતા. મૂડીવાદી સમાજ અને તેની રાજસત્તાને ઉથલાવી પાડવામાં એક યા બીજા

પ્રકારે સહકારે આપવો એ તેના જીવનનું દ્યેય હતું. કામ-દારવર્ગને તેનું વર્ગસ્થાન અને વર્ગ જરૂરિયાતો વિશે જાગૃત કરનાર, અને કેવા સંજોગો વચ્ચે તેની મુક્તિ સંભવિત છે એ બતાવનાર સૌથી પહેલો પથદર્શક માકર્સ જ હતો. એ લડતમાં અંપલાવતો ત્યારે તેની તમામ શક્તિઓ ખીલી ઉઠતી. એ જે જોશ, એકાગ્રતા અને મદ્દગતાપૂર્વક લડી શકતો—એવા લડનાર બહુ થોડાં હોય છે....’

‘અને એટલે જ માકર્સ, સમકાલીન યુગની સૌથી વધારે વગોવાએલ અને નિંદાએલ વ્યક્તિ હતી. આપખુદ તેમ જ પ્રજાસત્તાકવાદી સરકારોએ તેને હઠપાર કર્યો. સનાતની તેમ જ પહેલા નંબરના લોકશાહી મૂડીદારોએ માકર્સને બદનામ કરવામાં એકબીજા સાથે હરીફાઈ આદરી. પરંતુ માકર્સ, આ બધા વિરોધ અને દમનને ભીંતને વાગેલાં જાળાંની જેમ એક તરફ ખસેડી નાખતો—નજીટકે જ તેના જવાબો આપતો.

અને આજ તે આ સંસારમાં નથી. સાયબેરીયાની ખાણોમાંથી માંડી કેલીફોર્નિયા સુધી, યુરોપ અને અમેરિકાના બધા જ ભાગોમાં તેના લાખો કાંતિકારી સાથીઓ તેને આહતા હતા, તેનું સન્માન કરતા હતા, અને આજે તેની પાછળ આંસુ સારી રહ્યા છે. હું એ દાવો કરી શકું છું કે તેના અનેક વિરોધીઓ હોવા છતાં તેનો એકપણ અંગત દુશ્મન નહોતો.

‘તેનું નામ જુગ જુગ જીવશે, અમર રહેશે, અને તેનું કામ પણ.’

✽

અને આજ સુધીનો ઇતિહાસ એંગલ્સની ભવિષ્યવાણીનો બોલેબોલ સાચો પાડે છે. આજે દુનિયાની અડધોઅડધ પ્રજા તેમણે ચીંધેલે માર્ગે જમીન પર સ્વર્ગ ઉતારવામાં મશગૂલ બની છે. બાકીનો અડધો ભાગ માર્ક્સબાપાના નેજાતળે, એવું નવસર્જન નિર્માણ કરવાની શક્યતાઓ જોઈ કરવા માટે ક્રાંતિને પંથે આગળ ધપી રહી છે.

માનવજાતિની આવડી કાલ, માર્ક્સબાપાના નામ સાથે સંકળાયેલી છે. અને સદાય રહેશે જ.

